

Makale Geliş | Received: 05.08.2022
Makale Kabul | Accepted: 29.03.2023
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.03.2023
DOI: 10.20981/kaygi.1157016

Ferdi SELİM

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Sivas, TR
Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Sivas, TR
ORCID: 0000-0003-2576-4499
ferdiselim@gmail.com

Post-Truth Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek

Öz: Hakikat tartışmasının geçmişi, insanın varoluşunu anlamlandırma çabası kadar eski ve kadimdir. Felsefe alanında ise neredeyse her sorgulama bir şekilde hakikatle ilişkilidir. Antikçağ'dan itibaren hakikat şeyleri temsil etmenin kusursuzluğuna bağlanmış ve modern çağın ardından zihinsel işlemler üzerinde incelikli bir bilgi birikimiyle farklılaşan yanlarına rağmen ilerleme idesi bu parolayla ilişkili düşünülmüştür. Fakat postmodernizm sonrası mutlak ya da evrensel hakikat iddialarının reddi ile ortaya çıkan süreç, post-truth çağı mümkün kılmış görünmektedir. Fakat hakikatin yitirildiği, önemsizleştirildiği ve görmezden gelindiği, din ve felsefenin ardından bilimin de itibarsızlaştırıldığı, her şeyin birer yoruma indirildiği bir dönemi anlamak için kullanılan post-truth sözcüğünün ne olduğu üzerinde halen mutlak bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu nedenle hakikatin önemsizleşmesi üzerinden anlatılan bugünkü toplumsal durumun öncelikle felsefi açıdan araştırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışmada doğruluk, gerçeklik ve hakikat kavramlarının felsefi görünüşleri açıklanmış ve doğruluk ölçütlerinden söz edilmiştir. Ardından "post-truth" kavramı hakkında literatüre dayalı bir inceleme yapılarak post-truth dönem ile postmodernizmin ilişkisini belirlemek amaçlanmıştır. Konunun kavramsal arka planı çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Kavramsal arka planından hareketle, özellikle son dönemdeki değişikliklere ilişkin açıklamalar dikkate alınmıştır. Bu konuda başta yalan olgusu olmak üzere iletişim araçlarının yaygınlaşması, kişiselleşmesi ve sosyal medyanın etkileri üzerinde durulmuştur. Bu değerlendirmeler sonucunda ne tür çözüm önerileri getirilebileceğine dair çıkarımlar ortaya konulmuştur. Özellikle sosyal medya ile ivme kazanan post-truth çağın tarihsel sürecine göz atılarak hakikat kavrayışının nasıl bir dönüşüm yaşadığı, hakikatin önemini yitirmesinin yol açacağı zararlardan nasıl korunabileceği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Post-truth, Hakikat, Bilim, Gerçek, Yalan, Dezenformasyon, Sosyal Medya.

Re-Considering Post-Truth Concept

Abstract: The history of the discussion of the truth is as old and ancient as the effort to make sense of human existence. In the field of philosophy, almost every questioning is related to truth in some way. Since ancient times, the truth has been tied to the perfection of representing things, and after the modern age, the idea of progress has been thought to be related to this password, despite its

differentiating aspects with a sophisticated knowledge on mental processes. But the process that emerged with the rejection of absolute or universal truth claims after postmodernism seems to have made the post-truth age possible. However, there is still no absolute consensus on what the word post-truth is, which is used to understand a period when the truth was lost, trivialized, and ignored, religion and philosophy followed by science were discredited and everything was reduced to an interpretation. For this reason, today's social situation, which is told through the trivialization of truth, should be investigated primarily from a philosophical point of view. In this direction, the philosophical aspects of the concepts of correctness, reality and truth are explained, and accuracy criteria are mentioned in this study. Afterwards, it was aimed to determine the relationship between the post-truth period and postmodernism by making a literature-based review about the concept of "post-truth". The conceptual background of the subject goes back to ancient times. Starting from the conceptual background, especially the explanations regarding the recent changes have been considered. In this regard, the prevalence and personalization of communication tools, especially the lie phenomenon, and the effects of social media are emphasized. As a result of these evaluations, inferences about what kind of solution suggestions can be made have been put forward. By looking at the historical process of the post-truth age, which gained momentum with social media, it was discussed how the perception of truth experienced a transformation and how it could be protected from the harms caused by the loss of importance of truth.

Keywords: Post-Truth, Truth, Science, Reality, Lies, Disinformation, Social Media.

Giriş

Doğruyu söylemekten kaçınmak, hile yapmak veya gerçeği gizlemek yeni bir şey değil. Tarih insanlığın türlü nedenlerle yalan söylediğini gösterir anekdotlarla doludur. Özellikle habercilik ve siyasi mecra söz konusu edildiğinde kulağa tanıdık gelen yalanların örneklerine rastlamak mümkündür. Fakat bugün bu hususta yeni olan ve sosyal hayatı, etik yaşamı sekteye uğratacak, krize sürükleyecek kadar ciddi bir sorunun varlığına işaret etmemek gerekmektedir. Sözü geçen sorun, hakikatin görmezden gelinmesi veya umursanmaması şeklinde özetlenebilir. Bunun yanı sıra problemin daha kaotik yanı bu tutumun yaygın bir davranış tipi olması ve samimiyetle çelişmeyecek bir şekilde diğerleri tarafından yorumlanabilmesidir. Bu nedenle yalanlar artık kişilerin çok zorda kaldığı zamanlarda sıkıla sıkıla söyledikleri bir şey olmaktan çıkarak söylemlerinin büyük ve süslü bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca açık ve seçik olarak diğer varsayımlardan ayrılan bulguların, gözle görülür olguların varlığına rağmen kişisel kanaatlerin bunların önüne geçebilmesi krizi derinleştiren başka bir yanıdır.

Tarafsız, tarihi aşırı ve genel geçer bir doğruluk zeminin olanağı bu bağlamda hep tartışılmış, ciddi münakaşaların uğrağı olmuştur. Antikçağ'dan itibaren farklı yorumların odağına yerleştirilmiş hakikate yönelik soruşturmalar ve taraflar bir yanda uzun süreli bir felsefi araştırmanın ve zorlu yolculuğunun sonunda ulaşılabileceğini iddia ederken diğer yanda bilginin öznelliğini vurgulayarak kişilerin kendisini ölçüt olarak görmesini tavsiye etmiştir. Sokrates'in öncülüğünü yaptığı ilk felsefi ekol iyi bir zihinsel eğitimin 'şeyleri kusursuz temsil edebileceğine' dair entelektüel bir umudu korumakla birlikte ilgili hakikat uğrağından hareketle iyi, güzel ve adil olanın mutlak ve sarsılmaz bir biçimde tespit edilebileceğini düşünmüştür. Sofistler olarak anılan ve Platon'un olumsuz yakıştırmalarıyla bilinen bu kimseler ise spesifik bir felsefi tavırla birlikte doğru bilginin (episteme) olanaksızlığına işaret etmiş sanıların (doksa) dışında gidilecek bir yerin olmadığını ve bu nedenle gerçeğe dair çeşitli yorumların olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Aristoteles 2007: 7; Guthrie, 1971). Ayrıca politikayı öne çıkaran bu düşünürler retorikle, propagandayla ve başka çeşitli söz oyunları ile kişileri ikna etmeyi denemiş ve bu hususta öğretici rolünü de üstlenmişlerdir. Platon'un bu konudaki sert yorumlarını anmak gerekirse, Protogoras ve Gorgias gibi ünlü isimlerin de olduğu bu kimseler doğruluğu önemsemeyen, gerçeklikle oynayabilen, sadece tartışmak için tartışan safsatıcı kimselerdir (Platon 2012: 338 b-c-d).

Yakın tarihe bakıldığında postmodernist bir grup düşünürün Sofist iddiaları yeniden daha canlı ve coşkulu bir şekilde gündeme getirmiş olduğu bilinmektedir. Hakikatin sosyal bir inşa olduğunu, deneyimlerin dışında herhangi bir ölçütün olmadığını ve "büyük anlatıların" sonunu bilginin meşruluğu krizi doğrultusunda ilan eden Lyotard, Bauman ve Rorty gibi daha nice filozof yeni bir çağın peygamberleri olmuşlardır (Megill 1998). Wittgenstein'in "dil oyunları" yorumundan etkilenen bu isimler bilimsel ifadeler dâhil her iddianın sözcüklerin belirli anlamlar kazandığı bir uzlaşma ikliminin sonuçları olduğunu düşünmüşlerdir (Wittgenstein 2000: 2836). Hatta Kuhn veya Foucault gibi kimi düşünürler bilginin devimsel, güç ve iktidar oyunlarına dayalı yapısına işaret ederek uzlaşmanın gerilimli

doğasına ve bir iddianın genel bir görüş haline varana kadar geçirmiş olduğu sürece ışık tutmak istemişlerdir (Kuhn 2008: 135, 148 vd.; Foucault 2019: 15-17).

Bugün ise hakikat ve onunla ilintili sözcüklerle ilgili yine kaygı verici bir anın yaşandığı her kesimin söylemlerinde yer almaktadır. Hakikatin yitirildiği, önemsizleştirildiği ve görmezden gelindiği bu an post-truh çağ olarak anılmaktadır. Din ve felsefenin ardından bilimin de itibarsızlaştırıldığı, her şeyin birer yoruma indirildiği bir döneme şahitlik edilmektedir. Eğitimin, uzmanlaşmanın değer yitimi yaşaması mevcut krizin şiddetini yaşamın her bir köşesine öyle ya da böyle taşımıştır. Çağa hâkim olan ruh, umursamazlık, olguların, verilerin veya hakikatin görmezden gelinmesi ve tasvip edilemeyecek çoğu tercihin bile isteye yapılması krizin ahlaki olduğunu göstermektedir. Bu nedenle yaşamın etik ve duygusal yanıyla ilgili kuşatıcı bir değerlendirme, tahlil ve önerilerle birlikte hakikatin değer yitimine karşı daha güçlü bir mücadele verilebilir.

Politik tarihe bakıldığında, bilginin, entelektüel görünümün geri çekildiği iyi, mutlu ve adil yaşayışa yönelik arayışın yerini gündelik siyasete bıraktığı eşine az rastlanır bir çağa şahit olunduğu rahatlıkla söylenebilir. Sokrates'in ısrarla işaret etmiş olduğu gibi bilginin değer yitirdiği, kişilerin bilmedikleri konularda görüş beyan edebildikleri ve spesifik politik erdem hallerinin hiçe sayıldığı bu an insan için varoluşsal tehditler barındırmaktadır. Bizzat yaşanan veya şahit olunan, derinden hissedilen kaotik durum filozofun binlerce yıl önceki kaygısının ne kadar yerinde olduğunu gösterdi. Bahsi geçen durumun hızlıca niteliğin yitirilmesine, uzun süreli ve rasyonel planlamalar yerine kamusal alanın günlük kaygı ya da çıkarlarla organize edilmesine neden olduğu görülmektedir. Hatta görece bir alacakaranlık özellikle yaratılmıştır. Hakikatin çarpıtıldığı veya yok edildiği bu mecraya uygun politikacıların varlığı da kaçınılmazdır. Trump gibi çağın ruhuna uygun tipe sahip politikacılar hem post-truth çağın birer nedeni hem de sonucudurlar. Koşulsuz gücün peşine düşen bu liderler ya da politikacılar ironinin/alaycılığın, korkunun ve bıkkınlığın kişileri hileye ve yalan söylemeye yönelteceğini tahmin etmekteydiler.

Yukarıda belirtildiği gibi belirsizliğin, müphemliğin ideal bir politik durum olarak gösterildiği, korkunun tırmandırıldığı ve bu doğrultuda kişilerin manipüle edilmek istendiği çağda yapılacak diğer bir eylem bilime saldırmak olacaktır muhakkak. Her hususta sayısız yorumun olabileceğine yönelik tez ve bununla ilintili diğer argümanlar bilime yöneltilecek silahlar oldular. Politikacıların ve onların danışmanlarının bu silahı çok defa kullandığı az çok politikayı takip edenlerin deneyimlediği bir olgudur. Kamusal alana yönelik bu ciddi saldırılar ne yazık ki sosyal medyanın da etkisiyle çok daha hızlı bir şekilde küresel bir kriz haline gelmiştir. Bilimsel bilginin ve kültürel durumun tedirgin edici biçimde dezenformasyonu krizi gündemden güne derinleştirmektedir. Sosyal medyada çeşitli uluslara dahi hizmet eden troller eliyle yayılan sahte haberler dünya siyasetini belirlemek bir yana insanlığı kaosa sürüklemektedir. Bireylerin yalnızca kendi düşüncelerine yakın görüşlerin özel alanlarına girmesine müsaade ettiklerine hatta kamusal alanın bu düşünce tarafından dizayn edilmesini istediklerine sıklıkla rastlanmaktadır. Sadece dar bir görüş alanına saplanmış bu kimseler nezdinde ortak hakikati, sağduyuyu yitirmekle birlikte kabilecilik, gruplaşmalar, etnik kökencilik ve diğer yabancılaştırıcı söylemlerin yükselişine tanık olunmaktadır. Tekrar ifade etmek gerekirse insanları “demagojiye ve siyasi manipülasyona duyarlı bırakan, ülkenin otokratlarına av olmalarını sağlayan” kültürel hezeyanın nedenlerinin tespit edilmesi ve ciddi bir mücadelenin başlatılması gerekmektedir (Kakutani 2019: 13-14).

1. Gerçek, Doğruluk ve Hakikatin Felsefi Serüveni

Hakikat kavramı felsefi incelemenin her zaman odağında yer almıştır. Hakikat olanların yanında hakikat olmayanlar da tespit edilerek yanılgılar ve bunların nedenleri ayrıca gösterilmek istenmiştir. Özellikle akıl yürütme hatalarına, duyu verilerinin yanıltıcılığına vurgu yapılarak buradan elde edilecek verilerin mahiyeti ve nasıl değerlendirileceği tartışma konusu edilmiştir. Bilme bakımından deneyim, sanat, bilim, inançlar ve felsefenin çeşitli türleri hiyerarşik olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca özne odaklı tüm bu araştırmalarda bireysel

değerlendirmelerin ötesine nasıl geçileceği, herkes için geçerli düşünce biçimi ve buna uygun davranışlar araştırılmıştır (Aristoteles 2006: 1025b19).

Felsefe tarihine bakıldığında ontolojik ve epistemolojik bağlamda hakikat kavramının üç ayrı düzleminden veya postmodern söylemle birbirinden kısmen farklılaşan üç farklı dil oyunu üzerinden kurgulanmış olduğundan söz edilebilir. Bilgi felsefesinin konularının neredeyse büyük bir bölümünün belirlendiği Yunan felsefesinde 'hakiki/gerçek varlıkla ilgili olanlar veya gerçek varlıkların alanı, düşünülebilir olanlar' ve 'görüngüler, işaretler ve taklitlerin alanı, duyulabilir olanlar' belirgin bir şekilde ayrılmışlardır. Felsefi görüşlere aşina olanların tahmin edebileceği gibi yukarıda betimlenen ayrımlardan ilkinin en meşhur temsilcisi Platon'un radikal bir biçimde öne sürmüş olduğu kopyaların, gölgelerin yer aldığı görülebilir/duyumsanır dünya ile asıl gerçekliklerin var olduğu düşünülebilir idealar dünyası ayrımıdır. Gerçeklik, gözlerini açmadan yaşamaya çalışan insanların deneyimlerini aşan ve ancak anlama (dianoia) ve entelektüel kavrayış (noesis) gibi üst düzey akli becerilerin varlığıyla elde edilebilir (Platon 2012: 475d, 512c; Cornford 2012: 208). Ayrıca filozofa göre doğru bilginin üç önemli kriteri bulunmaktadır: Güçlü bir gerekçe, doğruluk ve bu yönde mutlak bir inanç. Bu parçalar bir araya getirildiğinde Platon'un meşhur tanımlaması olan "gerekçelendirilmiş doğru/haklı inanç" yargısına ulaşılmaktadır (Platon 2014: 186c). Bu felsefi anlayış çok değiştirilmiş olsa da modern çağda da görülen onto-epistemolojik bir ayrımdır. Özellikle Heidegger öncülüğünde Varoluşçu felsefe ve ilgili görüşler örneğin hermeneutik gelenek doğrultusunda varlığın ve gerçekliğin açık seçik olmadığı, saklanmış veya örtülmüş olduğu ve hakikatin ise saklanmış olan şeyin açıklanması, örtülmüş olmaktan çıkarılması ya da kısaca açıklıktır. Heidegger'in bu görüş içerisinde doğruluk ile hakikat arasında keskin bir ayrıma da gitmiş olduğu görülür (Heidegger 2004: 125-129). Üçüncü felsefi iddia analitik geleneğin onto-epistemolojik düzleminde ilerlemektedir. Buna göre hâlihazırdaki duyularımıza çarpan şeylerin dünyasında 'olgusal olarak gerçekleşenler' ile fiziksel

dünyada ‘gerçekleşiyor/gerçekleşmiş algısı vermiş olsa da aslında gerçekleşmeyenler’ arasındaki ayrım belirleyicidir.

Felsefi terminoloji etrafında sorun düşünüldüğünde post-truth kavramı ile önermelerin doğruluğu bakımından da değerlendirmelerde bulunulması gerekir. “Onun şimdi bu yazıyı okuyor olduğu doğrudur” gibi gerçeklikle ilgili bir duruma referans veren bir yargıda da ‘truth’ kavramı kullanılmaktadır. Buradan hem kavramın ‘önerme boyutunda bir doğruluk sonrası’ anlamında araştırılması gerektiği hem de kavramın gerçeklikle mutlak bir ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılır. Felsefi literatürde gerçeklik (reality, veritas) ile doğruluk veya hakikat (truth) arasında açık bir ayrım olsa da iki kavram yakın ilişki içerisinde soruşturulmuştur. Özellikle yukarıda söz edilen ilk görüşte özne ve nesne arasındaki ayrım ve bunlardan nesnelere alanı, şeyler veya gerçeklikler kendi başına var oluşlarıyla kavranmaları bağlamında hakikidirler. Başka deyişle hakikat öznenin şeyleri olduğu gibi açıklayabilmesi doğrultusunda olanaklı olduğundan, gerçeklik, ideal bilginin (episteme) garantörü olarak gösterilir. Fakat özellikle ikincisinde geleneksel bilgikuramsal ilişki dağıtılmış özne-nesne ayrımı geride bırakılmıştır (Alston 1996: 50, 84; Goldman 1986). Nihayet gerçeklik konusu şöyle özetlenebilir: “İnsandan bağımsız ve bilgimizin zorunlu olarak dışında kalan bir varlık alanı vardır.” (Baç 2021: 23). Bu ana tez, varlığın veya şeylerin öznenin, onun her türlü deneyimlerinin dışında ve bağımsız olarak var olduğu şeklinde ifade edilebilir. Fakat varlığın olduğu gibi keşfedilemediğine ve bilgimizin dışında kaldığına yönelik argüman tartışılması gereken başka bir argümandır. Çünkü örneğin Platon’un düşüncelerine göre, herkes için olmasa bile ‘mağaradan çıkmayı başarabilecek’ bilgeliği sevenler için bu mümkündür.

Post-truth konusunu daha iyi anlamak, kapsamlı bir açıklama verebilmek için gerçeklik hususunda çağdaş felsefeye kadar gelen gerçekçilik adı altında anılan görüşleri kısaca tanıtmak gerekir. Merkezi tezlerini vermek gerekirse sırasıyla, bir konu hakkındaki önermeleri doğru ya da yanlış kılan öznenin zihinsel işlemlerinden

ayrı, onun deneyiminden önce ve bağımsız bir gerçeklik (varlıklar) vardır. Bir ikinci tanıma göre, bir tezin, iddianın ya da yargının doğru veya yanlış olması belirli bir sonuca/kanaate götürecek kanıtlara dayalı işlemlere veya öznelerin ulaşmış olduğu gerekçe, kanıt veya delillere değil de olgulara bağlıdır. Son bir felsefi argüman ise şöyle açıklanabilir, gerçeklik (gerçek varlık alanı) deneyime, zihinsel işlemlere ve söylemlere bağlı olmayan nesnelere oluşmaktadır. Nihayet bu argümantatif yapı içerisinde sorun; gerçeklik karşısında öznenin konumu, becerileri, bilişsel yapısı ve başka zihinlerin durumu gibi bilen süje üzerine yürütülen araştırmalar ile nesnelere mahiyeti, erişilebilirliği, insani deneyime açık oluşu gibi nesne temelli araştırmalar çerçevesinde şekillenmektedir (O'Connor 1975; Ramsey 1927). Bir şey hakkında konuşulurken yargının ne kadarı nesneden kaynaklıdır ve nereye kadar öznenin katkısı ya da yorumu bulunmaktadır tartışmanın gelip düğümlendiği yer de burasıdır. Eski Yunan'dan beri ifade edildiği gibi söylenirse şeyleri olduğu gibi kusursuz temsil edebilmenin mümkün olup olmadığı ve eğer olanaklıysa şartlarının belirlenmesi gibi problemin izleğinin tartışılmakta olduğu görülecektir.

Fakat yine de felsefi bir araştırma olması nedeniyle gerçekçilik ilgili argümanları karşısında insanın şeyleri oldukları gibi bilemeseler de kendi türlerine özgü bir perspektiften bilip bilemeyeceklerini ve bu ortak nihai sonuca nasıl ulaşabileceklerini kısaca da olsa konuşmak gerektiğini düşünüyorum. Örneğin Kant, "A kişisi B özelliğini taşımaktadır/sahiptir" yargısı karşısında bu niteliğin kendinde şeye öznenin tam ifadesiyle mutlak olarak ait olduğunu ispat edemeyeceğini ama ortak doğa nedeniyle insanların aynı duyum ve zihinsel işlem tipine sahip olunduğunun kanıtlanabileceğini düşünür. Ayrıca belirli bir felsefi metodoloji etrafında şeyler değerlendirilebilirse türe özgü ortak nihai bir doğruluk düzleminin sağlanabileceğini ileri sürer. Bu doğrultuda Kantçı türden bir ontolojik argümanı savunan birisi de önermelerin doğruluğu ile kanıtlarla desteklenebilmesi arasındaki mantıksal ve kavramsal farkı kabul etmekte problem görmeyecektir (Baç 2021: 25). Sonuç olarak tartışma Sofist Protogoras'ın "insan her şeyin ölçüsüdür" önermesindeki bir tek insanın öznelliğini ve onun ölçüt oluşunu geride bırakırken

nesnelerin (kendinde şeyin, ding an sich) oldukları gibi birebir algılanamayacağını veya temsil edilemeyeceğini kabul edip aynı yapıya sahip olma gereği aynı sonuçlara ulaşılabileceğini iddia ederek tamamlanmıştır. Kaldı ki bu görüş bir süre düşünürleri ikna eder gibi görünse de genç Hegel bilginin toplumsal bir inşa oluşuna işaret ederek bu felsefi öğretilerde ilk deliği açmıştır. Ardından dil, kültür, fizyolojik yapı, tarih gibi yapıların aşamayacağını iddia eden yüzlerce eleştiri felsefe tarihinde yerlerini almışlardır. Post-truth kavramı çerçevesinde oluşan akademik literatürün bir kısmı da ilgili bu sorular ve ilişkili çevresel sorunlardır.

2. Post-Truth Kavramının Ortaya Çıkışı ve Çağrışım Dünyası

Post-truth kavramı bugün bir hayli yaygın kullanılan sözcüklerden biri olarak dikkat çekici bir konumda yer almaktadır. Sözcük ilkin dar bir alana işaret edecek şekilde yalnızca iki disiplin ya da bu disipline bağlı bir pratiği icra eden kimselerin durumları için daha fazla kullanılmıştır. Siyasi mecrada post-truth, “göz göre göre yalan söylemek”, “çıkar uğruna gerçekleri manipüle etmek” ve “belirli bir kesimin duygu ve durumlarını tatmin etmek adına dönüştürülmüş bir doğruluk ileri sürmek” gibi anlamlara gelecek şekilde karşılık bulmuştur. Kavramın etkin bir şekilde gündemde olduğu diğer alan ise haberciliktir. Haberin üretiminden kamuya ulaştırılmasına kadar işin mutfağı ve habere ulaşma, anlama ve yorumlama gibi alıcı kitlenin davranışları düşünüldüğünde klasik habercilik yaklaşımının tedavülden kalktığını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bir tarafta teyit etmek gibi “meslek etiği” açısından terkedilemeyecek çok ciddi bir eylem ihmal edilirken diğer tarafta görülen benzer etik sorunlar krizi derinleştirmektedir. Habercilikte ilgili kavramın “sorgulanmadan kamuoyuyla paylaşılan malumat”, “tiraj, okunma ya da takip, beğeni sayısını artırabilecek haber biçimi” ve “belirli bir kaynaktan belirli bir amaç uğruna yayın üretme” gibi çağrışımları oluşturmaktadır. Fakat kavram ne bu iki alana ne de başka dar çerçevelere sığdırılabilecek kadar basit bir sözcüktür. Kavramın özellikle habercilik alanında gözle görülür bir etki yaratmasının nedeni bu meslekle ilgilenen kimselerin veya kurumların “doğru” olanı arama ve bunu kamuoyuna duyurma konusundaki sorumluluğudur. Gazetecilik mesleğinde

gözlemlenen aşınma, güvenilirlik konusunda yapılan araştırmaların vermiş olduğu olumsuz raporlar kişilerin kurumsal bir kimliğe sahip olmadan demokratik bir çözüm yolu ile “yurttaş gazetecisi” (*civic journalism*) adı altında özellikle Amerika’da haberin üretilmesi ve yayılması bakımından önemli bir pratiğin hayata geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. İlgili gazetecilik türü bireylere kamusal sorunları yakından tanımak, sosyal sorumluluk duygusunu yaşamak ve daha hızlı ve doğru bir bilgiye ulaş(tır)mak gibi yanlarıyla kamusal alana önemli avantajlar sağlamış olsa da dezavantajlı yanlarının varlığıyla uzun süre tartışılmıştır. Özellikle kurumsal kimliğe sahip olamayan pek çok kimsenin haber veya içerik üretmesi güçlü medya şirketlerinin tekelleşmesine karşın özgürlük ve çoğulculuk getirmesi açısından hoş karşılanmış ama bu kez de daha fazla sayıda kimsenin bilgi ve yorumunun izlenmesi gibi güç bir görevi doğurmuştur. Yine de yanlış ve gereksiz haberler nedeniyle gazete satışlarında düşen tiraj oranlarını bu fikir bir nebze artırabilmiştir. Medyanın güçlü ekonomik yapısına bir eleştiri olarak anlaşılacak bu geçişle kıyaslanamayacak kadar ciddi bir tehdidi bugünlerde sosyal medya getirmiştir. Yukarıda sayılan az sayıda olumlu etkisinin yanı sıra yalan, yanlış veya manipüle edilmiş bilginin çok daha hızlı gündeme dâhil edilmesiyle kaotik bir durum yaratmaktadır (Lambeth 1998; Bagdikian 2004). Haber içeriği bugün sosyal medya üzerinden “beğeni” ve “takipçi” sayısı üzerinden ilerletilmektedir. Akıllı telefona sahip herhangi birinin doğrulama gereği hissetmeden hazırlanmış olduğu içeriği kamuoyuyla paylaşması ciddi bir bilgi kirliliği de yaratmaktadır. Ayrıca bu bilginin sahte hesaplar veya troller aracılığıyla anonim bir şekilde servis edilmesi sürecin takip edilmesini güçleştirmektedir. Hızla artan bilginin takip edilemeyecek ve yorumlanacak seviyeye gelmesi (infobezite) ve bilgi kirliliği (infodemi) pek çok konuda yeterli bilgiye ulaşabileceğini sanan postmodern özneleri başka zorluklarla karşılaştırmaktadır. Dünyanın bir ucundaki bir bilgiyi tek tıkla önüne getirmeyi hayal eden kimseler araştırılan konuyla ilgili karşısına gelen tonla veriden hangisinin gerçek olduğunu araştırmak gibi daha zahmetli bir işe girişmiştir. İnternetin ve sosyal medya platformlarının yalanın daha hızlı yayılmasına yönelik

algoritması sorunu daha da artırmaktadır. Yalan haberi kasıtlı olarak ve zarar vermek amacıyla yayan bir kesimden (dezenformasyon) söz edilirken bir de ilgili yalan haberleri farkında olmadan ve görece etik bir kusur olarak gösterilebilecek bir biçimde doğrulamadan (mezenformasyon) dolaşıma dahil eden bir kesimden bahsedilmektedir. Sosyal medyanın da etkisiyle bu mecrada görülen ciddi dürüstlük sorunları bu alanın daha öne çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır (Hyvönen 2018: 126). Aksine post-truth; gerçeklik, doğruluk, adalet ve hakikat gibi temel felsefi soruşturmaları, dürüstlük, sahtecilik, uydurma gibi zengin bir kavram ailesini de içerisine alacak kadar ciddi bir terimdir. Çağın paradigmasını, inanma biçimini, dini hayatı ve eylemler örüntüsünü belirleyen etkin bir kelimedir (McIntyre 2018: 25-26).

Kavramın önemini, kullanım biçimlerini ve etkileşim ağını göstermek açısından öne çıkan metinlerde verilen anlamları irdelemek de önemli görünmektedir. Hemen şunu belirtmek gerekir ki, bu yaygın anlam ağını karşılayabilecek bir tanımda bulunmak oldukça güçtür. Sözcüğü karşılamak bakımından seçilen kelimeleri ya da söz öbeklerini/çeşitli tamlamaları incelemeyen önce tercihlerin kelimenin orijinalinde bir sıfat olmasına sıklıkla koşutluk göstermediği söylenmelidir. Tanımlar incelendiğinde verilen karşılıkların daha çok bir isim olduğu görülmüştür. Bir kitap adı olarak kavramı kullanan Ralph Keyes, “post-truth era” ifadesiyle kelimenin sıfat olarak literatürde yer ettiğine bir bakıma işaret etmiştir. Ardından kelimenin diğer yazarlar tarafından çok yakın bir şekilde kullanılmış olması bu kanının doğruluğunun bariz bir göstergesidir (Keyes 2006).

Dil bilgisi bakımından durum bu şekildeyken Türkçe’de seçilen sözcüklerin kavramı karşılamak bakımından başarısı ayrıca tartışılmayı hak etmektedir. Bu konu hakkında yapılan çalışmaların sayısının artması ve kavramın birçok disiplin içerisindeki araştırmacıların temel kaygıları etrafında tanımlanması nedeniyle sözcüğe bir hayli fazla karşılık verildiği görülmektedir. Bu durum, kavramın anlaşılması açısından bir karışıklık oluşturmuştur. Kavramı karşılarken “truth”

terimi için genelde şu üç sözcük kullanılmaktadır. “Hakikat”, “doğruluk” ve “gerçek”. “Post” sözcüğü genellikle “sonrası”, “ardından” ve “ötesi” biçiminde kullanılmış olsa da burada böyle bir ifadeyi öne çıkarmak hatalı olacaktır. Kelimeyle kısmen “hakikatin yitirilmesinin ardından yaşananlara işaret edilmiş” olursa da bunun ötesinde ortak bir davranış biçimini adlandırmak veya kavramak için ileri sürülmüş olduğu bilinmektedir. Bu nedenle “ardından” “sonrası” veya “ötesi” isabetli bir karşılık olarak görünmemektedir. Ama belirtildiği gibi bu iki ifade de hiç kullanılmamış değildir. Hatta ciddi bir literatür bu tercihin etrafında oluşmuştur. Tercihleri sıralamak gerekirse şöyledir: “Hakikat ötesi”, “hakikat sonrası”, “hakikat dışı”; “doğruluk ötesi”, “doğruluk sonrası”, “doğruluk dışı” veya “gerçek ötesi”, “gerçek sonrası”, “gerçek dışı”. Post ön eki bir şeyin, durumun etkisini yitirmesine işaret etmekle birlikte belirgin ve kalıcı olan yeni bir duruma veya aşamaya da gönderimde bulunmaktadır. Bu kullanım ayrıca gramatikal olarak sıfat yapısıyla koşutluk göstermeyen, sözü geçen bir durumun adı ve bir isim olarak kullanılmasına neden olmaktadır. Bu riski fark eden bazı araştırmacılar kelimenin bir kısmına hiç dokunmadan “post gerçeklik”, “post doğruluk” veya “post hakikat” şeklinde kavramı karşılamak istemişlerdir. Fakat bu kullanım yanlış anlamaları gidermek bir yana yeni karışıklıklara neden olabilecek bir düşün dünyası yaratmıştır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi kavramla anlatılmak istenen kelimenin bir kısmının olduğu gibi bırakılmasıyla açıklanacak kadar basit değildir (Llorent 2017: 9; Terzi 2020: 80-86).

Yukarıda verilen tanımlara bakıldığında “post” eki ile “dışı”, “dışında”, “ötesinde” gibi anlamların da verildiği görülmektedir. Fakat burada dışında, ötesinde denilebilecek bir doğruluk, gerçeklik ve hakikat uğrağından söz etmek çok da mümkün değildir. Kaldı ki sözcükle bu önemli mihenk taşının tespit edilemeyişinin, belirsizleştirildiğinin, gönüllü bir vazgeçişin yarattığı kriz öne çıkarılmaktadır. Bunun yanı sıra krizin boyutu postmodern tutum, simülakrlar, internet ve sosyal medya gibi diğer unsurlarla birlikte değerlendirilmek istenmiştir. Örneğin Lee McIntyre post-truth çağın sorumlusu olarak doğrudan postmodern düşünceyi anarken simülakrlar ve artırılmış gerçekliğin gölgesinde düşünen Ralph

Keyes simulakr öznenin internet üzerinden belirsizliklerle döşenmiş iletişimini anlatmaktadır. Ayrıca aşırı şeffaflaşma, anonimlik, gösteriye dönüşen yapısı ve kirli yanlarıyla Byung Chul Han ve Guy Debord gibi düşünürler internet ve sosyal medyanın toplumsal değişim üzerindeki tahrip edici etkilerini konuşmaktadırlar (Han 2015; Debord 2012). Bu doğrultuda nihayet “post” önekinin “dışında” anlamında kullanılması da doğru bir kullanım olarak kabul edilemez. Burada kastedilen bir yanılgı veya hakikate ulaşma çabası sırasında bocalama, sanı-hakikat ikilemi arasında kalmak gibi teknik problemler ağına doğrudan gönderimde bulunulmamaktadır. Bu davranış entelektüeller arasında görülse de günlük davranışlara kadar sirayet etmiş kasıtlı bir tercihtir. Başka deyişle mantık ya da muhakeme hatasına, akıl yürütmede var olan bir noksanlığa gönderimde neredeyse hiç bulunulmaz hatta bu adımların terkedildiğine dair bir entelektüel kaygı bu durumu anlatmak açısından bir hayli iyimser bir değerlendirme olarak kalabilir. Post ön ekine karşılık olarak “Hiper” ya da “üst” sözcüklerini tercih etmek de bu iki kavramın sanal bir gerçeklik için kullanıldığından kafa karışıklıklarına neden olabilir. Belirli bir teknik aracılığıyla yaratılmış bir gerçeklik (artırılmış gerçeklik) ile post-truth bağlamda yeniden öne sürülen gerçeklik arasında önemli farklılıklar vardır. Her ikisi de gerçeğin yerini almakla birlikte simulakr için yalan, sahte gibi açık ve seçik bir ayırım yapılamamaktadır. Fakat post-truth kavramında bu ayırım kısmen daha belirgindir. Ayrıca ikincisi özneye ait bir tutum ve belki de bir karşılama biçimi olarak yorumlanabilir.

O halde kavrama bir karşılık verme çabasını bir süreliğine askıya alarak öncelikle yaygın kullanımı denilebilecek daha kuşatıcı tanım dünyasını yakından tanıtmak, hem ortak bir kanaat varsa bunu göstermek hem de buradan hareketle tahlillerde bulunmak daha sağlıklı bir felsefi tutum gibi görünmektedir. Yaşanılanları da değerlendirme dışında bırakmadan kavramı, “nesnel ölçütlerin ya da hakikatin bir husus üzerinde bireylerin hatta kamuoyunun görüşlerini/davranışlarını belirlemede kişisel inanç, duygu veya kanaatlere göre daha az etkili olması” olarak

düşünmek gerekmektedir¹ Bu doğrultuda kavrama karşılık olabilecek sözcüklere yeni alternatifler eklenebilir ve listedeki sözcük sayısı artırılabilir. Örneğin, “öznel gerekçelendirme, hakikat/gerçeklik aşınımı, gerçeğin bükülmesi/iyileştirilmesi(!), üst gerçeklik, hakikatin değersizleşmesi gibi pratiği de kuşatacak biçimde tanımlar verilebilir. Bu karşılıkların orijinaline benzer şekilde sıfat biçimlerini de içeren tanımları anmak gerekirse “öznel değerleyen/gerçekleyen”, “hakikatin yitirilmesi/önemsizleşmesi/önemsizleştirilen”, “gerçeğin bükülmesi/gerçeği büken”, “öznel gerekçelendirme/gerekçelendiren/gerekçeleleyen”, “hakikat ötesi/ötesilik”, “inanılmış hakikat/gerçeklik” gibi kimi zaman Türkçenin dil yapısına pek de uymayan karşılıklar görülebilmektedir (Terzi 2020). Bu güçlükler ve görece kargaşa nedeniyle kavramı hiç bozmadan birebir kullanan entelektüellerin sayısı az değildir. Lee McIntyre ve Yalın Alpay gibi birkaç isim post-truth kavramına karşılık olarak “hakikatin önemsizleşmesi” ifadesi üzerinde hemfikirlerdir. Kelimenin ruhunu yakalaması ve tematik olması bakımından en uygun ifade olmakla birlikte hem kelimenin sıfat olması nedeniyle dilbilgisi açısından uyumsuzluğu hem de içeriği dar tutulması nedeniyle tartışma konularını tam olarak kucaklayamaması nedeniyle ihtiyatla karşılamaktayız. Biz de kavramın anlam dünyasını olduğu gibi betimleyebilmek veya daha iyimser ifadeyle koruyabilmek adına kavramı olduğu gibi orijinal biçimiyle kullanmayı önermekteyiz.

3. Kavramın Tarihçesi ve Önemli Yazılardaki Kullanımı

Post-truth kavramının gündeme taşınması Oxford Sözlüğün 2016 yılında sözcüğü yılın kelimesi olarak seçmesiyle olmuştur.² Bu andan itibaren üzerine en çok araştırma yapılan, ilgi çeken ve yalnızca felsefe değil fen bilimleri ve sosyal bilimler içerisinde yer alan pek çok disiplinin değerlendirmelerine dâhil etmesi gereken bir parametreye dönüşmüştür. Bu doğrultuda yaygın kullanımı açısından çok yeni olan kavramın tarihsel ifade edilmesinin daha eski bir tarihe uzandığı

¹ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/posttruth>

² Ayrıntılı bilgi için bk. Word of The Year, <https://languages.oup.com/word-of-the-year> (Son erişim: 09.07.2022)

bilinmektedir. Kavramın betimlediği bir çağ ve mahiyetini incelediği kitaba yine bu çağın adı olan “*Post-truth Era*” başlığını koyan Ralph Keyes, 1992 yılında kavramı ilk kullanan ismin Steve Tesich olduğunu belirtmiştir. Oyun yazarı olan düşünür 1986 yılında yaşanan “*Irangate*” veya “*İran-Kontra*” adıyla anılan politik skandal ve 1991 yılında patlak veren “*Basra Körfezi Savaşı*” hakkında “*A Government Of Lies*” adlı yazısında kavrama yönelik ilk tespitleri yapmıştır.³ Düşünür, “Özgür bireyler olarak, post-truth bir dünyada yaşamayı tercih ettik” ifadesiyle artık farklı bir ana geçiş yapıldığına işaret etmiştir (Tesich 1992: 13). Özellikle Amerika halkı üzerine yaptığı analizleri yerinde olan düşünür, bireylerin bilgiye ulaşma, doğrulama veya makul bulma gibi hususlarda isteksizliğini, tercihlerini genellikle daha kısa ve temelsiz inançların etrafında belirledikleri ve bu tutumun özellikle politikacıların işine geldiğini, yalancılık ve belirli çıkarlar uğruna bariz stratejileri gerçekleştirmek gibi davranışların gözle görülür bir şekilde arttığını ileri sürmüştür.

Daha önce de ifade edildiği gibi bugün post-truth üzerine yapılan çalışmaların hem sayısı artmış hem de kavramın anlaşılması açısından önemli yazılar kaleme alınmıştır. Bu eserlerden hareketle disiplinler arası bir konumda bulunan bu kavram üzerine felsefi bir analizde bulunmak değerli görünmektedir. Bu doğrultuda ilkin “çağın ruhu”, (*the spirit of our age*), ifadesi üzerinde durmak ve ne kastedildiğine dair değerlendirmelerde bulunmak gerekir. Yukarıda da ifade edildiği gibi kavramla açıklanan davranış biçimlerinin hem yalnızca sınırlı sayıda kimsede hem de politikacılar, sosyal medya kullanıcıları veya gazeteciler gibi belirli disipline özgü bir tutum olmadığı anlatılmak istenmektedir. Toplumun genelinde görülen bu tutum, “yeni bir normal” oluşturmuş ve sıradanlaşmıştır (McIntyre 2018: 1). Başka bir ifadeyle kamusal alan istila edilmiş durumdadır. James Ball bu hususun kamuoyunun oluşmasındaki etkisinden söz ederken saçmalıkların kamusal alanı kapladığını ve herkesi tehdit ettiğini ileri sürecek kadar tehlikeli olduğuna ayrıca işaret etmiştir (Ball 2017: 10-12). Bu görüşlerle koşutluk gösterecek biçimde José

³ Türkçe çeviri için bk. (Tesich 2021: 23-29).

Antonio Zarzalejos ise gerçeğin bütünüyle gölgelendiği, hamasetin ve algının, hakikat karşısında üstünlük kurduğunu ifade ederek yorumunu noktalamıştır. Öyle ki veriler, olgular, istatistiksel veya sayısal parametreler açıkça ortada ve herkes bunu fark etmiş olsa bile bu karşıt uçlardan algılar, bireysel inanç ve duygular veya önyargılar daha belirleyici durumdadır. Bu da yeni bir sofist durumun ortaya çıkmasıyla ve görelilikle sonuçlanmıştır (Zarzalejos 2017: 11). Antonio Llorente bu hususun kritik pozisyonuna ve bir paradigmaya gönderimde bulunmak niyetiyle yazısına *Gerçeğe Karşı Algı (Reality Versus Perception)* başlığını uygun görmüştür (Llorente 2017: 9). Keyes ise yeni bir Makyavelci söylemle “her şeyin mubah olduğu” bir dönemden geçildiğine vurgu yapmaktadır. Fakat bu benzetme belirli bir dönüşüme işaret etmek için kullanılmıştır. Yoksa yaşananlar düşünürün kendisinin de işaret ettiği gibi Makyavelci görüşlerle kıyaslanamayacak kadar derin ve ciddidir (Keyes 2006: 85).

4. Post-truth Çağın Nedenleri Üzerine

4.1. Bilişsel Önyargılar ve Ego Savunmaları

Hakikate ulaşmanın kolay olmadığı filozofların hatırlatmaktan geri durmadıkları bir nüanstır. Ciddi bir soruşturmanın, nitelikli bir eğitimin ardında konumlandırılmış ve bir konu üzerinde titiz çalışabilen, ince eleyip sık dokuyabilen, itidal sahibi kimselere bu kutlu arayışın onuruna erişme ayrıcalığı verilmiştir. Bu nedenle çoğu filozof “fildişi kulede” felsefe yapmakla suçlanmaktan da kendilerini kurtaramamıştır zaten. Rorty'nin Platon'a iki lafın arasında yaptığı eleştiri “hakikati, zor bir patikanın sonuna yerleştirmesi” üzerine kurulmuştur. Seçkincilikle suçladığı filozofun realitesinin olmadığını, eylem dünyasından kopukluğunun yanı sıra bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az kimsenin iddia edildiği gibi mağaradan çıkararak iyi ve güzel olana yüzlerini dönebileceklerini ileri sürmüştür (Rorty 1979: 158; 1995: 96). Fakat bu seçkinci tutumu salık veren filozoflar pek de hatalı değillerdir. Gündelik hayatın güçlü cazibesi, hazlar ve konforlu yaşam isteği sınırlı bir kesimin dışında çoğu kimseyi bilgece yaşayıştan alıkoymaktadır. Bugün ise insanlığın bu yöndeki bahanelerine bilimsel verilerle desteklenmiş yenileri

eklenmiş gibi görünmektedir. Örneğin bu güçlüğe psikolojik veya bilişsel önyargıların eşlik ettiği sıklıkla ileri sürülmektedir. Üstesinden gelmekte zorlanılan bu yapı yüzünden kişiler genellikle çetin bir mücadelenin içinde bocalamaktadır. “Gerçek” bir şeylere yönelmeye, onları belirli bir bağlam ve perspektif içerisinde kavramaya çalıştıkça kimi fizyolojik kimi kalıtsal kimi de toplumsal olarak öğrenilmiş mekanizmaların veya yargı kalıplarının bunun önünde ciddi engeller yarattığı son dönem bilimsel çalışmaların sonuçlarındandır.⁴ Gerçi henüz Ortaçağ’da Roger Bacon Yeniçağ’ın simge isimlerinden birisi olan İngiliz filozof Francis Bacon’ı önceleyecek şekilde “akıl doğruyla yanlış ayırt etmesi sırasında çeşitli doğuştan getirdiği kendine özgü düşünme kalıplarını aşması gerektiğini” görebilme başarısını elde etmiştir (Bacon 1900: 90-91). Yine filozoflar şüpheli argümanlarla daha önceleri de mücadele etmişlerdir. Bireyin bilgi edinmek bakımından temel iki malzemesinden “deneyim”, öznel ve rölatifliği nedeniyle dezavantajlı bulunmuş ve “tarafsız, herkes için geçerli ve nesnel bir bilgi”nin önündeki ciddi bir engel olarak gösterilmiştir. Bu doğrultuda matematik gibi salt rasyonel bir bilgi sahasının doğayı anlamak bakımından neler yapabileceği her dönem tartışılmıştır. Benzer kaygılarla Kant’ın da entelektüel bir umut veya felsefi finalite konusu olarak işaret etmiş olduğu “sentetik a priori” yargı biçimleri (Kant 2002: 312) hep bu acizliğini aşmaya yönelik bir çabanın ürünleridir. Locke’un da *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı kitabında işaret ettiği gibi, kişiler zihinlerinin mahiyetini bilerek en iyimser ifadeyle bilgi deryasının sınırlarını keşfedemese de kendisinin nereye kadar varabileceğini tahmin edebilir (Locke 2004: 70). İşte her fırsatta kendisini insanlığa hatırlatan bu fizyolojisini ve yine sınırlı yapısı, çeşitli bağlarıyla birlikte türsel ayırımın unsuru olan aklını aşabilmek için öne sürülen bu öğretiler görece “tarafsız, hiçbir yerden bir bakışın” elde edilmesine yönelik çabaların envanteridir.

Yukarıda ifade edildiği gibi kimi yorumculara göre, post-truth çağa götüren ve hatta hem fizyolojik hem de bilişsel gelişim sürecinde atlatılmamış en derin

⁴ Bu konuda yapılan çalışmalar için bk. (Asch 1955; Wason, 1960; Kahneman and Tversky 1974).

köklerden biri bu yapıdır. Her birimizin beynine işlenmiş olduğu ileri sürülen bilişsel önyargılar sanıldığı kadar her işlemde rasyonel davranılmadığının kanıtlarındandır. Özellikle psikologların ilgisini çeken bu durum üzerinde yapılan çalışmaların da sayısının artmakta olduğunu belirtmek gerekir (McIntyre 2019: 51). Konuyla ilgili çalışmaların fazlalığı ve geniş bir literatür oluşmasından dolayı post-truth çağ ve yarattığı kriz dünyasıyla doğrudan ilgili olanlardan söz etmek gerekir. Bu doğrultuda bilişsel önyargılardan bir kısmını burada anlatmakla yetineceğiz. Bu mekanizmalardan ilki, “kişilerin çok zeki varlıklar olmalarına inanmalarından dolayı yanıldıklarını kabul etmeye eğilimli olmamaları” şeklinde özetlenebilir. Psikolojik bir sürece de işaret eden bu teze göre özne bir konu hakkındaki varsayımlarının doğru olması ile mutlu olur ya da keyif alır ama aksi bir durum gerçekleştiğinde ciddi bir ruhsal gerilim baş gösterir. Bu argüman nihayetinde “hem çok zeki bir varlık olup hem de gerçek olmayan veya asılsız bir şeye nasıl inanabilirim?” sorusunda düğümlenir (McIntyre 2019: 52). Bahsi geçen gerilim “ego savunmaları”ndan başlayarak çeşitli uyum arayışına neden olan bir sıra davranışa insanları itebilir. Festinger, kişinin kendisini görece değersiz hissetmeye başladığı bu andan yeniden mühim bir varlık olduğunu özellikle kendisine kanıtlayana kadar geçen bu sürede uyumsuzluğu gidermekten daha fazla öz değer hissini yeniden tesis edilmeye veya korunmaya çalışıldığına işaret etmektedir (Festinger 1957: 3). Kişi eğer kararını davranışa dönüştürmüştü, bu kararından emin ve artık değiştirilemez bir psikolojik hale gönderimde bulunmaktadır. Problemin esas kısmı da bundan sonra başlar ve davranışına “dış bir gerekçe” gösteremezse giderek gerilim tırmanır. Bu gerilimi, ‘tutumlarını davranışlarına uyarlayan içsel bir uyum’ arayışı ile “aslında öyle düşündüğüm için bu şekilde yaptım” gibi cümlelerle kişiler kendilerini savunabilirler (Kağıtçıbaşı 2006: 163). Bu bağlamda bireylerin belki de erken yaşta deneyimlediği bu süreç nedeniyle kanaatlerini kolay kolay değiştirmedikleri, ciddi bir direnç gösterdikleri ve eğer yanılıyorlarsa tekrar öz saygının oluşması için neler yapabilecekleri çok geniş ve tartışmalı bir düzlemde değerlendirmelidir. Bu mekanizma işte “göz göre göre yaşanan olaylara, olguların

bariz varlığı"na rağmen ileri sürülen iddialardan vazgeçmemeye hatta şiddetle savunmaya neden olabilmektedir. Solomon Asch'in 'çizgi/uyum deneyi' de yeri gelmişken burada örnek olarak gösterilebilir. Asch'in deneyi kişilerin doğruluğuna inandıkları, apaçık bir gerçeğe çevrelerine uyum sağlamak adına nasıl aksi yönde cevap verdiklerini ortaya koyan önemli bir çalışmadır (Asch 1955 1-35; 1956, 1). Bu hususta yine Milgram'ın 'otorite/itaat deneyi', Muzaffer Şerif'in 'otokinetik etki deneyi' de kişilerin belirsiz durumlarda gruplara ve topluma uyma/itaat etme eğiliminin şiddetini gösterir çalışmalar olarak örnek verilebilir (Milgram 1963; 1965 127-129; Şerif 2006).

Bilişsel önyargılar denilince söz edilmesi gereken diğer vaka ilkinde göre daha dominant olduğu düşünülen "toplumsal uyum arama" varsayımdır. Bilim adamlarına göre bağlılık duyduğunuz kişilerle uyumlu olmaya yönelik zihinsel istek veya arzu ilk argümanda ileri sürülen kişisel uyuma göre daha baskındır. Kişiler kendi kanaatleri arasındaki tutarlılığı aradıkları kadar hatta bundan daha yoğun bir şekilde bu yöndeki bir uyuşmayı aramaktadırlar. Bu konuda çığır açıcı çalışmaları bulunan Asch, *Opinions and Social Pressure* (Kanaatler ve Toplumsal Baskı) adlı makalesinde inancın toplumsal bir tarafının olduğunu hatta bu yanın eksik kalması ya da bir çatışma yaşanması halinde kişisel kanaatlerden bile vazgeçildiğini iddia etmektedir. Kişisel özdeşliğe dair arayış kadar kültürel çevrenizde bulunan kişilerle de uyum sağlama türsel bir istektir. Bu da kabaca kişisel özdeşliğe ait bir mekanizma olarak "öteki"yle olan ilişkiyi ve yine kendini tanımlamak bakımından karakteristik bir duruma gönderimde bulunmaktadır (Asch 1955: 31-35).

Doğruyu arama, bulduğuna yönelik kanaat veya diğerlerinden ayırt etmek gibi bilişsel süreç görüleceği gibi tahmin edilenden daha karmaşık bir işleyişe gönderimde bulunmaktadır. Örneğin, "kaynak amnezisi" adı verilen bilişsel önyargı türü, "çok fazla ve sık duyulan bir malumatın sonraki bir zaman diliminde duyulduğunda daha hızlıca kabul edilmesi" hemen söylenebilecek bir güçlüktür. "Tekrar etkisi" adı da verilen bu bilişsel çatışma biçimine göre, herhangi bir

kaynaktan daha önce okunmuş, herhangi bir yerde veya herhangi bir kimseden duyulmuş bir şeyin kaynağı hatırlanmadığında bu iddiaya yönelik güçlü bir inanma eğilimi oluşmaktadır. Sözü geçen görüşte, özellikle kaynağı hatırlanmayan malumatlara “daha önce duydukları bu şeyin eğer gerçek olmasaydı yeniden karşılaşılmazdı” akıl yürütmesiyle istemsizce ve hızlıca inanıldığı veya bu yönde güçlü bir eğimin olduğu iddia edilmektedir. Yöneticiler ve uzmanlar tarafından sıklıkla bir yönetim stratejisi olarak kullanılan tekrar ilkesi, kişilerde bir noktadan sonra o şeyin hakikat olduğuna yönelik güçlü bir inanç oluşturmaktadır.⁵

İnsan türünün pek çok bakımdan kabiliyetli olduğu rahatlıkla öne sürülebilir. Ama bundan daha kabiliyetli olunan ortak yan ise bu konuları anlatırken sergilenen abartılı performanstır. Bu abartılı söylemden daha vahim olan şey ise, kişilerin bu yöndeki performanslarını çeşitli bilgisizliklerle süslemeleridir. Bireylerin bugün artık her alanda yeterli bilgisinin olmaması çok olağandır. Aynı şekilde özel ve sınırlı ilgiler dışında her konuda uzmanlık derecesinde malumat sahibi olmak neredeyse imkânsız. Fakat kişiler bunun aksine muhatap oldukları konularda bilgisizliklerini daha aptalca söylemlerle gölgeleyebilmekteler. Psikoloji literatüründe “Dunning-Kruger etkisi” adı verilen bir bilimsel iddiada ise, bireylerin pek çok alanda artan bilgi doğrultusunda uzmanlaşamamaları nedeniyle aslında pek de olağan olan bu durumun üstesinden gelebilmek adına bilgisizliklerini kimi zaman ilgisiz ve saçma yorumlara ulaşacak şekilde gizleyerek daha ileri bir aşamaya götürmeleri anlatılmaktadır (Dunning & Kruger 1999: 1121). Bu durumu çok sınırlı bir bilgisine rağmen öznenin kendisini mükemmel görmesi, o alanda aptallığının farkında olamayacak kadar aptal olması veya daha masum şekilde ifade edersek bilgisizliğinin farkında olamayacak kadar bilgisiz olması şeklinde özetleyebiliriz

⁵ David Balota'nın çok fazla söylenen/tekrar edilen kelimenin önceki anlamını büyük ölçüde yitireceğine yönelik çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. <https://evrimagaci.org/semantik-doygunluk-ve-donusum-etkisi-ust-uste-cok-defa-tekrar-edilen-kelimeler-neden-anlamini-yitiriyor-veya-anlam-degistiriyor-3761>. Yine Matthew Warren ve benzer çalışması olan Jonas De Keersmaecker, 'yanıltıcı gerçeklik' adıyla anılan deneylerinde 'alışkanlığın', 'bir yerden duyulmuş ama teyit edilmemiş bir bilginin' daha sonra birkaç kez daha duyulması halinde o bilgiyi doğru kabul etmeye yönelik güçlü bir eğilim oluşturduğunu iddia etmişlerdir. Daha fazla bilgi için bk. <https://www.mepanews.com/yaniltici-gerceklik-etkisi-surekli-tekrar-etmek-yalanin-dogruluk- kabul-edilmesine-neden--29751h.htm>

(Dunning 2005: 11-12). İşin ilginç yanlarından bir diğeri de kişilerin performanslarındaki düşüklük ile kendilerini mükemmel hissetmeleri arasında doğrudan bir koşutluğun bulunmasıdır. Bu bağlamda bireysel farkındalığını kaybetmiş bu kimseler hakikat karşısında en ciddi tehdit olarak görülebilir. Özgüveni yüksek, her şeyi bilebileceğini sanan bu kimseler yalnızca kendilerinin değil toplumun da sağlığını hiçe saymaktadır (Dunning & Kruger 1999: 1130; Dunning vd. 2004: 72). Gariptir ki, bir konuda standartların üzerinde yeteneği olan, alanla ilgili uzmanlık seviyesinde bilgisi olan kimseler kendilerini çok da yeterli bulmayıp çekimser davranabilmektedir. Örneğin “empati yeteneği”ni ölçen bir testi yanıtlayan kişilerden kendilerini yetenekli bulanlar çok düşük notlar alırken çekimser olanlar ise yüksek puanlar almışlardır (Feldman 2009). Bu hususa işaret etmek bakımından Bertrand Russell’in dikkat çekici şu cümlelerini anmak gerekir: “Dünyanın sorunu, akıllılar hep kuşku içindeyken, aptalların küstahça kendilerinden emin olmalarıdır.”

Hakikatten insanları alıkoyabilecek diğeri bir bilişsel güçlük ise, henüz bir araştırma yapmadan o konu hakkında nihai bir kararla başlayan kimselerin bilişsel yapısıdır. Anılan bu mekanizma da post-truth gibi bir ana geçiş hususunda ciddi bir tehdit barındırmaktadır. Yönlendirilmiş, belirli bir şeye inanmaya hazır olan bir bilincin bu kaniya aykırı olan olguları algılaması ön yargısız bir zihne göre daha güçtür. Bu güçlük, “doğru olması umulan bir düşüncenin neyin doğru olduğuna dair algıyı çarpıtması” biçiminde ifade edilebilecek “güdülenmiş bir akıl yürütme silsilesi”ne dayanmaktadır. Psikolojik bir hali de açıklayan bu görüş akıl yürütme sırasında duygu, tutku ve hırsların da iş başında olduğunu göstermektedir. Modern psikolojinin bulguları bu doğrultuda Hume’un “akıl tutkuların kölesidir” (Hume 1739: 415) söylemini doğrular bir çizgide ilerlemektedir. İnanmışlık haliyle öne sürülen bir yargının yanlış çıkması ihtimali bile egoyu tehdit etmektedir. Bahsi geçen bilişsel mekanizma nihayet hisler ile olgu veya doğru arasındaki ilişkinin ilkinin ikincisi üzerinde hegemonya kurduğu, olguların ve doğrunun hislere göre ayarlandığı gibi bir sonuca götürmektedir. Post-truth kavramını siyaset üzerinden

ele alan Schindler, *The Task of Critique in Times of Post-truth Politics, Review of International Studies* adlı çalışmasında, eleştirinin göreceliğinin öneminden bahseder ve görüşünü, Latour'un, çoklu düşüncelerin bazı olumsuzluklara yol açabileceği iddiası ile karşılaştırır. Bilimsel olarak kabul edilen şeylerin popülist hale gelebileceğini ve insanları tek tip bir inanışın dışına çıkmalarına müsaade etmeyecek şekilde biçimlendirebileceğini ileri sürer. Nihayetinde ona göre duygulanımdan arınmış, bir hakikat arayışı, eksik kalacaktır (Schindler 2020).

4.2. Sosyal Medya ve Dezenformasyon

Bireyler standartları kendileri tarafından belirlenmiş, belirli bir muhakeme veya mantık yapısına uygun yaşam sürdürdüklerini düşünseler ya da iddia etseler de olgu bunun aksini göstermektedir. Yaşamlarımızı belirleyen şey davranışlarımıza yansıyan alışkanlıklarımızdır esasında. Bu bağlamda çağın düşünceleri olduğu gibi alışkanlıkları ve hatta belirli konfor alanları da vardır. Belirli bir tekniğin sonucu veya meyvesi olan her yeni gelişme bu alanı genişletmektedir. Bugün post-truth kavramının anlam dünyası içerisinde yer alan pek çok davranışın nedeni olarak bu tip davranışlar gösterilebilir. Muhakkak yalancılık, aldatma, hilekârlık çok eski dönemlerden beri tartışılan ve erdem dışı gösterilen insan davranışlarıdır. Fakat konuyla doğrudan ilgisi olan kısmı bu davranışın ardından yaşananların irdelenmesi ile karşılaşılan problemlerle ilgilidir. İlk doğruya ulaşma konusunda yaşananlar üzerinde konuşmak gerekir. İnternetin ve sosyal medya uygulamalarının günlük hayatın içerisinde yer alan sıradan davranışlarından başlayarak bilimsel, dini, ahlaki, hukuki veya politik kararlara varana kadar büyük bir eylemler örüntüsünü ciddi anlamda etkilediği ortadadır. Bu bağlamda hızlıca, bir konfor alanı içerisinde sunulan dünyanın size en uzak köşesindeki bir malumat görece olumlu yanlarının yanında tedirgin edici ve kaotik unsurları da beraberinde getirmektedir. Bunların başında sıradan bir insanın yetişemeyeceği kadar fazla ve çoğu zaman kaynağı belirli olmayan "malumat bombardımanı"na maruz kalmak gelmektedir. Bunun sonucu olarak derin ve kaygı verici bir kriz ister istemez doğru

ile yanlış ayırt etmek bakımından gösterilen tutum ve davranışlarda ortaya çıkmaktadır (Virilio 2003). Fakat hemen şurasını belirtmek gerekir ki enformasyon bombardımanına uğrayan bireyin doğru ile yanlış ayırt edememesinden kaynaklı maruz kaldığı bilgiyi dolaşıma sokması, yalan söylediği anlamına gelmez. Ahlaki olmayan tarafı, kişinin yalan olduğunu bildiği bilgiyi dolaşıma sokması, yeni bir gerçekliğe inandırma çabası gibi davranışlar silsilesinden ileri gelir.

Dezenformasyona örnek olarak gösterilebilecek ilk durum, sıklıkla gerçek olmayan bir durumu varmış gibi göstermek, ya da şanslıysak eğer çarpıtarak, az ya da çok değiştirerek farklıymış gibi yansıtmak şeklindedir: Kasıtlı olarak “bilgi kirliliği” yaratmak, uydurma ya da sahte bilgi üretimi. Yazılı ya da görsel basın “belirli bir etik prensip”, “hesap verilebilirlik” ve “bir takım haklara saygı duyan ve bunları koruyan” bir bağlamda hareket etmelidir. Bu durum, ilk olarak şu an öne sürülmüş veya yeni icat edilmiş bir şey değildir. Ama sosyal medyanın gücü ve bu platformlara ilgi duyan büyük bir insan topluluğu ve bu mecrada görülen ve sayılan mühim ilke ya da prensipleri es geçen haberlerin artan sayısı, etkisi ve yayılımı klasik haberciliği de olumsuz anlamda etkilemiştir. Sosyal medyanın algoritması⁶ doğrulanmamış haber bir yana yalan haberin daha hızlı yayılmasına ve daha fazla sayıda insanın bu malumata ulaşmasına neden olmaktadır.⁷ Bunun yanı sıra gerçekliği doğrulanmamış bu haberlerin yine “sahte” hesaplar tarafından sosyal platformlara dâhil edildiği görülmektedir. Kamuoyu oluşturmak, olayları manipüle etmek, kişilerin algılarını değiştirmek, gerçeğin karşısına tam aksi üretilmiş gerçeklikler getirmek suretiyle çıkarlarını gerçekleştirmek gibi burada sayılamayacak kadar kafa karışıklığına, tedirginliğe yol açabilecek bir dizi eylem hayata geçirilmektedir. Bu tür üretilmiş malumat özellikle olağanüstü hallerde, çeşitli kriz anlarında ya da kaotik gelişmeler olduğunda artış göstermektedir.

⁶<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/zuckerberg-ozur-diledi/1153990#:~:text=Zuckerberg%2C%20yalan%20haberler%2C%20se%C3%A7imlere%20etkiler,%C3%B6z%C3%BCr%20dilerim.%22%20ifadesini%20kulland%C4%B1.> (Son erişim: 09.03.2022)

⁷<https://www.ensonhaber.com/teknoloji/facebook-algoritmasi-ofke-ve-yalan-haberleri-destekliyor>(Son erişim: 09.03.2022)

Kişilerin doğruya ulaşmaları bakımından sosyal medyanın problemleri bir tarafı da Praiser'ın tespit ettiği gibi, internet sitelerindeki algoritmaların kullanıcıların çevrimiçi hareketlerini kaydetmeleri ile birlikte benzer haberleri yeniden servis etmeleri şeklinde görülmektedir. Birbirine yakın haberleri gören, olayların belirli bir perspektiften yorumlandığı görece muhalif seslerin olmadığı bu malumat ağı "ortaya konulan o anki herhangi bir tez veya iddia"nın doğruluğu hakkında güçlü bir sezgiye kapılmaya neden olmaktadır. Hatta bu duygu o kadar güçlü bir hal alabilmektedir ki, kişiler bu görüşün evrensel veya mutlak olduğunu ileri sürmekte ve hatta aykırı yorumları şiddetle reddedebilmektedir. Aynı kaniya sahip kişileri bir araya getiren sosyal medya hakikat krizini ne yazık ki daha da derinleştirmektedir. Kişisel duygularıyla hareket etmek konusunda zaten hazır olan bu tip bireyler ve gündelik politikalarla manevralar yapmaya alışkın politikacılar için bu durum istenilen bir iklimi yaratmış olsa da "aynı gemide" bulunduğu asla unutulmamalıdır. Bu nedenle sosyal medyadan uzak durmak tek başına yeterli görünmemektedir. Sosyal medyada yaşananlar yalnızca o mecrada kalmadığı için ilişkilerini belirlemek konusunda kararsız kalan ve bocalayan bireylerle karşılaşmak artık çok mümkün. Ayrıca söz konusu malumat ağı din, bilim ve sanat gibi güven iklimini oluşturan geniş bir alanı da tehdit etmektedir.

5. Güven Bunalımından Bilim de Etkilendi

Modernitenin temel ideolojisi olarak gösterilen "ilerleme" fikri ve bunu gerçekleştirebilecek yegâne varlık olarak insanın bizzat kendisi, hümanite adıyla anılan bu illüzyon, büyük bir heyecan ve coşkuyla karşılanan bu dönemin bir yandan da altını oyan bir düşünme ve eyleme biçimine dönüşmüştür. İnsanın ve daha özelden onun biricik yetisi olan aklının kutsanması ölçünün yitirilmesine ve yine görece bir hüsrana neden olmuştur. Haklı ve yerinde eleştirileri ile sözü geçen hususları ve daha nicelerini gündeme getiren postmodernist düşünürler kimi zaman saldırıya, yıkıp dökmeye dönüşen felsefelerinin sınırlarını çizmek konusunda zorluk çekmişlerdir. Özellikle "şüphe etme" gibi pek mühim epistemolojik bir tavırda bu sınırı net koyamamaları ciddi sorunların doğmasına neden olmuştur. Tarafsız bir

bilginin elde edilmesinde karşılaşılan güçlükler, ya da bu isimlere göre bir imkânsızlık olan bu durum, bilgi sürecinin toplumsal bir inşa olduğuna yönelik kanı ve bilgi bakımından disiplinler arasında bir ayrıcalığın olmadığı iddiası o ana kadar gücünü koruyabilmiş bilimin sarsıntısıyla sonuçlanmıştır. Ciddi akademik bağlamı da olan bu eleştiri tartışılan yanlarının varlığına rağmen bilim felsefesi literatüründe önemli ve zengin bir zemin de açmıştır. Bu nedenle kritik bir ana işaret etmekle birlikte bilim konusunda bugün yaşananlar konusunda yalnızca postmodernist düşünürleri hedef tahtasına çıkarmak adil bir tutum olarak görünmemektedir. Bilimin putlaştırılmasının karşısında olan bu isimlerin görüşleri belirli çıkarlar doğrultusunda bir kesim tarafından abartılarak ya da çarpıtılarak dezenformasyona varacak boyutlara taşınmıştır. Pratik hayatı yaşanılmaz veya katlanılmaz hale getiren de, bilgi sahibi olmayan bu kimselerin kamuoyuyla paylaşmaktan sakınmadıkları söylemleri oluşturmaktadır. Açıkçası hakikatin gölgelenebilmesi, kafaların karıştırılabilmesi için yapılabilecek ilk kasıtlı eylem bilimsel bilgiye saldırmak ve burada güven bunalımı yaratmaktır. Daha önce de belirtildiği gibi, bilimsel otoriteye yönelik saldırılar için kullanılan argümanların kaynağında nesnel hakikatin imkânsız olduğuna dair süregelen akademik tartışmalar yer almaktadır. Bilim anarşisti olarak gösterilemeyecek ama böyle anılan Feyerabend, “her şey uyar” ve “yönteme karşı” gibi radikal fikirlerle (Feyerabend 1996) çoğunlukla yanlış anlaşılan veya kasti olarak düşünceleri çarpıtılan diğer varsayımları ile bilim inkârcılarının aradığı malzemeyi sunmaktaydı. Kuhn’un “paradigma” ve “paradigmaların eşölçülemezliği”⁸ düşünceleri çerçevesinde işaret ettiği “bilimsel devrimlerin yapısı ve işleyişi” (Kuhn 1995) ve Lakatos’un daha ılımlı düşünceleri (Lakatos 2014) maksadı dışına çıkarılmıştır. Bu doğrultuda bilimsel bilgi abartılı olmadığı takdirde hak ettiği ve kabul edilebilir ayrıcalıklı konumu yitirmeye başlamıştır.

⁸ Birbirine rakip veya alternatif gösterilen iki yargının, bilimsel paradigmaya bağlı iki ayrı kuramın, karşılaştırılmasının mümkün olamayacağına yönelik iddiadır.

Modern yaşamın önemli kazanımlarından biri olan “uzmanlık” ve bunu ele edebilmek için yürütülen akademik hayat hızla sürecin dışına itilmiş gibi görünmektedir. Çeşitli alanlara dair uzmanların yorumlarına ihtiyaç duyan varsayımlar genellikle konuyla ilgili olmayan kimselerce yanıtlanmakla birlikte ne yazık ki bu kimselerin görüşleri uzmanların görüşlerinden daha fazla itibar görmektedir. Yöntemlerini “bilim inkarcılığı”na kadar uzatan bu kimseler bilimsel silahlarla esasında bilimin sonunu hazırlamaktadırlar. Etik bir kriz yaratmaktan da çekinmeyen belirli bir menfaatte toplanmış bu kimseler inkâr edecekleri bilimsel argümana her açıdan saldırabilmektedirler. Kabaca savaşta her şey mubahtır bu kimseler için. Tütün şirketlerinin 1953’lü yıllarda yürütmüş olduğu politikalar buna örnek olarak gösterilebilir. Kısaca bahsetmek gerekirse, “sigaranın kansere yol açtığına” yönelik bilimsel bulgular o dönem sigara satışında ciddi bir düşüşe neden olmuştur. Maddi anlamda kaygıları olan tütün üreticileri bir araya gelerek bir komite oluşturmuşlardır. Bu komitenin amacı, “sigaranın kansere yol açtığına dair ‘ciddi bir kanıt’ bulunmadığına ve bu iki parametre arasında bir bağ olduğunu iddia eden önceki çalışmaların da ‘sayısız bilim insanı’ tarafından sorgulandığına kamuoyunu ikna edebilmektir.” (McIntyre 2019: 42). Bu oluşum anlatılan yöntemle bir süre başarılı olmuş, aşağı doğru giden satış grafiğini yeniden daha istenilir seviyelere getirebilmiştir. Benzer bir süreç bugün iklim krizi konusunda yaşanmaktadır. Bazı kesimler iklimdeki gözle görülür değişiklikleri ve bilim insanlarının açıklamalarını alaya alır şekilde inkâr etmekte ve kendi çıkarları doğrultusunda bilimsel olmayan bir iddiayı bilimsel gibi göstermek suretiyle gerçekliği gölgelemektedir. Bu nedenle son dönem bilimsel araştırmalar içerisinde memnuniyet verici şekilde sayısı hızla artan “bilim olan ve olmayan ayrımı” üzerine yapılan çalışmalar akademik çevrenin dışına çıkarılmalı ve kamuoyuyla titizlikle paylaşılmalıdır.

Felsefede sarsıcı bir etkisi olan fakat entelektüel seviyede seyrini koruyan tartışmalar politikacıların ve bilimin güç kaybetmesini bir fırsat olarak görenler tarafından ne yazık ki kullanılmaktadır. Gündelik politikalar, bilimle çatışan neo-

liberal uygulamalar bu görece gerilemeyi pozitivist çağın ruhunda tahribata varana dek devam ettirmektedir. Demokratiklik düşüncesi altında bilim ve bilim olmayan bir arada bulunabilmektedir. Özellikle sağlık alanında görülen alternatif tedavi yöntemleri, akupunktur, astronomi yanında astrolojinin, kimya yanında simyanın ve daha uç noktada sihir, büyü gibi bütünüyle farklı “gerçeklik” biçimleri veya yaklaşımlar bir arada gündeme gelmektedir. Feyerabend’in de belirttiği gibi, “Bir demokraside her vatandaşın okuma, yazma, aklına gelen her konuda propaganda yapma hakkı vardır. Hastalandığında nasıl arzuluyorsa öyle, eğer üfürükçülüğe inanıyorsa üfürükçüler tarafından, yok eğer bilime daha çok güveniyorsa bilimsel doktorlar tarafından tedavi edilme hakkı vardır.” (Feyerabend 1991: 107-108). Daha çoğulcu ve olumsal bir hakikat anlayışı az önce de işaret edildiği gibi kullanılmıştır. Bireylerin sosyal medya gibi manipüle edilmeye açık bir alandan neredeyse keyfi bir şekilde malumatlara ulaştıkları düşünülünce yaşanan vahim tablo gün yüzüne çıkacaktır. Örneğin, bugün özgür bir toplumda, tehdidi çok yakından hissedilen Covid-19 virüsü hakkında yapılan açıklamaların yukarıda isimleri sıralanan çeşitli ve çok farklı alanlardan gelebileceği düşünüldüğünde kaotik durum, karar verme konusundaki güçlük, kararsızlık ve tedirginlik anlaşılır bir hal almaktadır. Bilim insanlarının çekişmesi, karşıt düşünceler öne sürmeleri ve hatta aynı kişinin süreç içerisinde kabul edilemeyecek kısa zaman aralıklarında kanaatlerini değiştirmesi güven sorununun derinleşmesine neden olmuştur. Her iddia görece bir yerden söylenir, bir bakış açısına göredir ve hiçbir yerden bakış söz konusu değildir ama bu durum kaotik bir hal almamalıdır. Bilimsel bilginin değerini yitirmesi veya karşıt bir söylem olarak görülen dinsel söylemin aynı kadere itilmesi insanlığın yararına görünmemektedir.

Bilimin değerini, modern hayattaki vazgeçilmez yerini inkâr etmeden hatta bunu daha güvenilir bir şekilde yürütmenin yollarını arayarak bilim eleştirisini sürdürmek gerekmektedir. “Saf gerçeklik ya da mutlak doğru”nun yalnızca bilimsel bilginin tekeline bırakmak da ciddi bunalımlara neden olacaktır. Bilimsel bilginin dışında yer alan diğer bilgi alanlarında spesifik, diğer disiplinlerin üstesinden

gelemeyeceği sorunların tartışıldığı ve buradan elde edilen sonuçların öznel veya toplumsal işleri yerine getirdiği gözden kaçırılmamalıdır. İnsan yaşamının bir disiplinin hükümlerine altına bırakılması ayrıca tehdit edicidir. Bu hususu güç ve iktidar ilişkisi açısından sorgulayan Foucault'a göre ise bilimsel bilgiye atfedilen bu ayrıcalıklı konumu oluşturan bilişsel yapı tarihseldir ve tarih içerisinde çeşitli farklı alanlara verilen bu güç görünüşleri değişmiş olsa da çeşitli sorunlara neden olmuştur (Foucault 2003: 105). Bunun yanı sıra bilim, hakikat veya gerçeklik iddiası altında "güçlü ve hakikati eğip büken" yalanlar üretebilir ve daha tehlikeli olarak var olan güç ilişkilerini doğallaştırabilir. Bu nedenle bilim, güç ve politika arasındaki ilişkinin mahiyetinin iyi tahlil edilmesi zorunlu görünmektedir. Yansız, doğal, nesnel ve tarafsız olma gibi sıfatlar bilimsel dile uygun kavramlar olsalar da ihtiyat elden bırakılmamalı ve bilimin kutsanmasının önüne geçilmeli ama itibar yitimine de neden olunmamalıdır. Son olarak bilimsel olan ile bilimsel olmayan arasındaki ayrımın sıradanlaştırılmaması gerektiğine ısrarla vurgu yapmak gerekir. Bu iki söylem arasında yalnızca yüzde elli oranında eşit doğruluk ihtimaline sahipmiş gibi bir algı üzerinden ayrım yapılması tehlikeli görünmektedir. McIntyre'ın de analizlerinde kullandığı küresel iklim krizi ve ABD medyasının gündemini uzun süre işgal eden tartışmalar bu duruma en iyi örneklerdendir. İklim krizinin yaşanmakta olduğunu ileri süren, ciddi uyarılarda bulunan ve insan türünün temel etken olduğu ve davranış tarzlarının değiştirilmesi gerektiğini öne süren bilim insanlarının olgulara dayalı açıklamaları karşısında iklim krizi gibi bir tehdit olmadığını ileri süren uzman olmayan kimselerin görece mesnetsiz açıklamalarının medyada eşit argümantatif yapıda dolaşıma sokulması post-truth çağın bir sonucu olduğu açıktır. Yalanların çekiciliğini bilimsellik makyajı altında belirli bir retorikle sanki eşdeğer argümanlar gibi göstermek suretiyle cazibe odağı haline getirmek sakıncalıdır. Medyanın yalnızca formel açıdan benzer olan her iki yargıyı içerik oluşturma, metodoloji, veri toplama gibi yargı öncesi adımlara bakmadan "hikâyenin iki tarafını da dinleme" gibi bir nesnellik kaygısıyla eşit söz hakkı vermesi tartışılması ve hatta bu tutumun yanlış olduğuna işaret edilmesi gereken bir durumdur (McIntyre 2019:

81). Kişiler özgür toplumlarda simyaya, astrolojiye, fala, kehanete veya büyücülüğe inanabilir, buradan elde ettikleri bilgiye göre eylemde bulunabilirler belki ama bilimsel söylemi zedeleyecek şekilde sonsuz yorumlar arasında bir ayırım yapmadan onlar arasından biri şeklinde gösterilmesi hatalıdır. İşte yalnızca bu nedenlerle bile bilgide krizin yaşandığı post-truth çağda iklim krizi, cinsiyete dayalı sorunlar, göç ve göçmenlik, ırkçılık gibi sorunları sağlıklı bir şekilde tartışmak bile zorlaşmaktadır.

6. Postmodernizm Ne Kadar Suçlu?

Bu konu hakkında yorum yapmadan önce ilkin Postmodernizmin halen bir belirsizlik taşıdığını belirtmek gerekmektedir. Çerçevesi, sınırları ya da kapsamı belirlenmiş bir tanım, belirli bir filozof tipi vermek hiç de kolay değildir. Kavramın ortaya atılışının üzerinden kısa sayılmayacak bir zaman geçmesine rağmen spesifik ve ortak bir tema gösterilememektedir. Bu doğrultuda post-truth çağa uygun bir anın oluşmasında hangi postmodernizm ya da postmodernist düşünür suçlu olarak gösterilebilir bu tartışılmalıdır. Felsefi postmodernizm denildiğinde sıklıkla kastedilen Lyotard'ın *Postmodern Durum* eserine ve bu kitabın yarattığı ana akıma işaret etmek gerekir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Postmodernizmin dağınık ve belirsiz bir düşünce ağı oluşturduğu artık kanıksanmış bir olgudur. Bilim, politika, edebiyat, sanat ve felsefe gibi pek çok alanda çoğulculuğun, farklılığın ve olumsuzluğun öne çıkarıldığı “anti özcü”, “anti temelci” ve “anti merkezci” bir düşünce olması sayılabilecek ortak nitelikler olsa da bu doğrultuda kullanılan metot ve araçlarda belirgin bir ayırım vardır. Bilginin meşruluğunun krizi'nin (Lyotard 1990: 14-16) ilan edilmesinin ardından bilimsel bilginin de içerisinde olduğu alanlar paradigmatik bir dönüşüm yaşamıştır. Bu bağlamda günden güne popüler felsefe yapma biçimine evrilen Postmodernizm ile post-truth arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurulmasında kabaca bu görüş ile birlikte anılan filozofların hakikat karşısındaki bahsi geçen radikal duruşları etkili olmuştur. Bu etki, örneğin, “her iddianın kendi bağlamı içerisinde hakikat olarak kabul bulacağı”, “çeşitli görüşlerin uzlaştırılabileceği hatta

karşılaştırılabileceği zeminin olmayışı”, “her görüşte eş ölçülemez argümanların bulunması” ve “her görüşün a priori bir öge barındırdığı, salt ve bağımsız deneyimin olamayacağı” gibi tezler üzerinden anlatılmaktadır. Özellikle doğa bilimlerinin ayrıcalıklı konumuna yapılan saldırı bazı isimler tarafından tehlikeli bulunmaktadır. Söz gelimi, McIntyre’ın şu ifadeleri bu kaygının bariz göstergelerindedir: “Postmodernistler, edebi metinleri yorumlamakla, hatta kültürel davranışlarımızın arkasındaki sembolleri yorumlamakla yetinmiş olsalardı, bir sorun olmazdı ama bununla yetinmediler. Bir sonraki aşamada doğa bilimlerinin peşine düştüler.” (McIntyre 2019: 120-121). Bilginin “toplumsal bir inşa” olduğu tezinin geniş bir alana dağıtılmasını özellikle tedirgin edici bulan düşünür empirik bir deneyimle başlayarak evrensel bir hakikati elde etmek isteyen kimselerle postmodernistler arasındaki mücadele üzerinde post-truth çağı okumak istemektedir. Hatta McIntyre bir adım daha ileri giderek “postmodernite, post-truth durumun manevi babasıdır” iddiasıyla bu ilişkinin mahiyetine dair radikal bir varsayımda bulunur (McIntyre 2019: 264). Benzer bir ilişki kuran ünlü Amerikalı düşünür, bilişsel bilimci Daniel Dennett postmodern düşünceyi ve özellikle Brexit sürecini, Donald Trump ve politikalarını değerlendirdiği bir röportajı sırasında, postmodern düşünceyi ve postmodernistleri post-truth çağa gelinmesi hususunda doğrudan sorumlu göstermiştir. Bilgibilimsel krizin boyutları düşünüldüğünde hakikate karşı yapılanlar konusunda “cinayet” benzetmesinde bulunan Dennett, bu grup içerisinde sayılan filozofların ironiyle yüklü, alaycı ve umursamaz tutumlarının gerçekten kötü olduğunu ileri sürmüştür (Carole 2017: 9). Maurizio Ferraris ise postmodern düşünceyle “hakikat/nesnellik miti”nin aşıldığını, “algıların verilerden daha değerli hale geldiğini” ancak postmodernist düşünürlerin ileri sürdüğü gibi özgürleşmenin henüz gerçekleşmediğine işaret etmek suretiyle sorumluluğun kaynağına bu düşünceyi yerleştirmiştir (Ferraris 2014: 3). Değerlendirmelere geçmeden önce yukarıda bahsedildiği biçimde neden-sonuç ilişkisi kuran görüşlerin alternatifsiz olmadığını söylemek gerekir. Hatta karşıt iddiaların da güçlü varsayımları

bulunmaktadır. Bu görüşlere de değinmek ve ardından analizlerde bulunmak daha sağlıklı görünmektedir.

Tartışmanın diğer kanadında bulunan düşünürlerden Terry Eagleton'a göre postmodernite belirli somut sosyal koşullarla birlikte ortaya çıkmış ve pek çok parametrenin etkilediği bir oluşum olması nedeniyle de sadece isimleri sayılı birkaç filozoftan ibaret değildir. Düşünürün haklı olarak iddia ettiği gibi çevremizdeki kişilerin post-truth çağa özgü tutumlara sahip olmaları için postmodernist filozofları tanımlarına veya bu isimlerin eserlerini okumalarına gerek yoktur. Ardından o, pek çok iş insanının ve politikacının kendiliğinden postmodernist olduğu varsayımında bulunur. Neo-liberal politikaları ve bu sistemin doğal bir sonucu olan ekonomik yapıyı suçlu olarak gösteren Eagleton, yine de postmodern düşünceyi bütünüyle temize çıkarmaz (Eagleton 1999: 156). Edward Bernays, propaganda üzerinde yapmış olduğu analizlerle bir konu hakkında halkı yönlendirmek, baskı kurmak amacıyla bu siyasi tekniğin baştan beri kullanıldığını ifade etmiştir (Bernays 1928). Truman Chen ise politikacılardan hareketle siyasetin doğasında baştan beri yalancılığın var olduğunu ve bu işle ilgilenen kimselerin çeşitli görüşleri çarpıtmak, işine geldiği gibi değiştirmek, manipüle etmek gibi çeşitli davranışlar yelpazesine sahip olmak için postmodernist düşünürlere gerek duymadıklarını ileri sürmüştür (Chen 2017). McIntyre da daha özelde ülkesinin politikası düşünüldüğünde sağcıların daha öncesinde de bilim inkârı ile sonuçlanacak argümanlar ürettiğini belirterek postmodernizmin tek başına suçlu görülemeyeceğini ifade etmiştir.

Sonuç olarak, postmodernist düşünce “mutlak hakikat diye bir şey yoktur; iki kişi gerçeği tamamen çelişkili yollarla tanımlayabilse de her ikisi de hala doğru olabilir” (Keyes 2006: 309) ifadesiyle geleneksel felsefenin altını oymuştur. Özellikle Rorty'le birlikte imgelenen “felsefenin altını oyma” söylemi, şeyleri bir ayna gibi yansıtan zihin yapısına ulaşma ve ardından buradan elde edilen beceriler doğrultusunda iyi, adil ve güzel olan şeylerin tespit edilmesine yönelik güçlü bir

inancın yapısöküme uğratılmasıdır (Rorty 1979). Burası inkâr edilemeyecek şekilde ortadadır. Fakat felsefe burada yeni bir görev kazanarak “belirsizlik” içerisinde insanları dogmatik uykularından uyandırmaya devam etmiştir. Sofistlerin ve şairlerin çağı olarak adlandırılan bu çağda, bilgiye yönelik soruşturmayı devam ettirecek muhakeme becerisinin kazandırılması ve diyalog zemininin sağlanarak ortak bir bilgi uğrağına ulaşmanın yollarının aranması önerilmelidir. Nihayet post-truth hakkında birkaç şey söylemek gerekirse, gelinen duruma neden olarak postmodernizmi göstermek, yaşananların felsefi bir zeminden kaynaklandığını ve filozofların bu ana gelmek bakımından ciddi hatalarının olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Teorik bir şüpheciliği radikal boyutlarıyla ileri süren kimi düşünürün varlığından söz edilse ve yine bu isimlerin iddialarının etkisi güçlü olsa bile hedeflenen anın mevcut durum olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Hatta önemli bazı filozofların post-truth çağı özgü ruhsal durumun oluşmasına yönelik çekincelerini dile getirdikleri, bu hususta ciddi uyarılara yer verdikleri yazılarının olduğundan da muhakkak söz etmek gerekir. Ayrıca bilgi edinmek gibi bir amaçları olmayan bu kimselerin adı geçen filozofların adlarını veya eserlerini bildiklerini düşünmek de ne kadar doğrudur ayrıca soruşturulmalıdır.

Sonuç

Hakikat, her çağda aranılan veya aranılması gerekli hayati bir unsurdur. Olumsuzluk, görecelik, toplumsal inşa, sonsuz yorum ve merkezsizlik gibi fikirler özgürlük yerine kaos yaratmış gibi görünmektedir. Söz gelimi bir konu hakkında istatistik verilerinin mi yoksa o konuda ne hissedildiğinin mi daha önemli olduğuna yönelik tartışma bile post-truth çağın sancılarının ve artçı etkilerinin boyutunu anlamak bakımından yeterlidir. Ayrıca bu tür tutumlara zırvalama da denilemez çünkü kişiler kanaatlerini hızlıca yaymak ve diğerlerini etkilemek gibi peşi sıra gelen bir dizi eylemi de hayata geçirebilmişlerdir. Bahsi geçen durum, en yüksek sesi çıkanın ve en akıl almaz görüşü öne sürenin dikkatleri çektiği, daha fazla beğenildiği ve ses getirdiği, belirli bir retoriğin etkili olduğu internet çağına bire bir uygun

görülmektedir. Gerçekliği yeniden ve taraflı bir şekilde tanımlama, kuralları ve gelenekleri hiçe sayma, nefret dilini normalleştirme çabası, basına, adalet ve seçim sistemine saldırma toplumsal hayatta da önemli ölçüde karşılık bulmaktadır.

Erdemlerin yeşerip yaşayabilmesi için “toplum”un varlığı gereklidir. Toplumlari dağınık gruplardan ayıran temel etmenlerden biri de dayanışmaya dayalı samimiyet iklimidir. Ancak böyle toplumlarda dürüstlük, doğruyu söyleme ve diğeri için fedakârlık yapmak gibi davranışlar beklenebilir. Bu nedenle samimiyetin ve birlikte hareket etmenin önemi yeniden vurgulanmalıdır. Sokrates’in bir konuyu araştırırken “kendisinin tek başına yetersiz kaldığını, birlikte bir sonuca varabileceklerini” iddia ederken takındığı tutum bir yanıla mütevazılık taşısa da diğeri yanda sofistlere özgü ironi içeren veya alaycı tavrın ötesinde bir dayanışmaya ve samimi bir entelektüel araştırma sürecine işaret etmektedir. Herkesin katılımının sağlanması ulaşılan şeyin uygulanmasına ve bu doğrultuda kamusal alanın inşa edilmesine veya düzenlenmesine vereceği katkı tartışılmayacak şekilde monolog bir araştırmadan daha fazla olacaktır. Bu yönde yapılan son dönem psikolojik çalışmalar da kişilerin tek başlarına beceremedikleri ya da kavrayamadıkları konuları grup halinde çalışırken yapabildiklerini göstermiştir. “Doğrulama sapması” adı altında öne sürüldüğü gibi “bir konuda fikir değiştirmek itibarın zedelenmesi”ne neden olabileceğinden kişiler yanlış olduğunu bildikleri halde bu görüşten vazgeçmek konusunda direnç gösterebilir. Fakat diyalog hem kişilerin o hususta bizzat kendilerinin katkısının varlığı hem de ortak bir kanaat olması nedeniyle bireysel olarak inşa edilen fikirlere göre avantajlı konumdadır. Çünkü böylesi bir iddiada bireyler görece daha olumsal olabilirler. Olumsal tutum ise, herhangi bir yanılma anında itibar kaybına neden olmayacak şekilde yeniden soruşturma yapmaya motive edecek bir unsur olarak işlev görmektedir. Ayrıca taraflarını daha baştan seçmiş, savaşımak için hazır olan kimseleri hatalarıyla yüzleşme cesaretine itecek, kendini bilmekle başlayan doğruyu aramak gibi bir sorumluluğa ikna edebilecek yöntem olarak bilge filozofun bu öğretisi yeniden yaşamın içerisine dâhil edilebilir. Bu tutum toplumların demokratik serüvenine de beklenenden fazla katkı

verebilir. Çünkü post-truth çağın ruhu doğrudan politik hayata saldırarak çeşitli tahakküm biçimlerinin pratiğini, ideolojik üstünlük formlarını sayısı daha az olan gruplara dikte etmenin yeni formülü olarak yer almaktadır. Demokratik toplumlarda politik işleyişin dinamiği halkın bilgi seviyesinden geçmektedir. Tercihlerini doğru düzgün yapabilmiş bir topluluğun ancak kararları ciddiye alınabilir ve uygulamaya konulabilir. Bu hususta doğru bilgi akışının sağlanması, sınırları belirli bir kamusal şeffaflığın yerleşmesi sağlanmalıdır. Medyanın habercilik konusunda bilinçli hareket etmesi ve sorumlu davranması gerektiğinin yeniden hatırlatılması gerekmektedir. Sosyal medya önemli bir malumat ağı oluşturuyor ama teyit edilmemiş bilgileri dolaşıma dâhil etmek ve metin boyunca irdelenen biçimiyle kamuoyunun algısını manipüle etmek bakımından ciddi bir tehdit unsuru haline gelmiş durumdadır. Bu mecraı yararları doğrultusunda kullanabilmek adına kullanıcıların dijital dünyaya yönelik okuryazarlığının artırılması gerekmektedir. Bunun yanı sıra bilinci açık kullanıcıların tepkileri haber üreticilerinin kendilerine çeki düzen vermesine neden olabilir. Aksi halde haber ile kanaat arasındaki çizginin gün geçtikçe kaybolması ciddi bir krizi de beraberinde getirmektedir.

Post-truth çağda problem epistemolojik olmaktan çok ahlakidir. Kişiler hakikatin ne olduğuna dair en azından varsayımlarına dair olumsuz giden bir şeylerin varlığından bihaber değildirler ama kasıtlı olarak bu yönde tercihte bulunmaktadırlar. Kasıtlı olarak yalan söyleyen, doğruyu eğip büken insan hakikatin farkındadır. Dürüst insan ise konuştuğunda inandığı şeyi dile getirmeyi ve bu yöndeki güçlü gerekçelerine göre eyleme geçmeyi ilke edinmiştir. Ama hakikatin eğilip bükülmesi dürüst insanlar için de ciddi sorunlar taşımaktadır. İyi niyetli bu kimseler de kararlarını alırken kaotik durumun etkisinden kendilerini kurtaramamaktadırlar. Bu nedenle yalanlarla topyekûn mücadele etmek gerekli görünmektedir. İnanılmayacak kadar abartılı iddia ve söylemlerle dolu, komik bulunan veya ciddiye alınmayacağı düşünülen yargılar dâhil kamuoyunda yer bulan her tür iddiaya da tepki gösterilmelidir. Dezenformasyonun önüne ancak böyle

geçilebileceği söylenebilir. Ayrıca eğitim sisteminin yeniden düzenlenerek sosyal medya okuryazarlığı, güncel sorunlarla birlikte analitik düşünce ve nihayet bile isteye doğruluğu tercih etmeyen kimselerin yarattığı ahlaki krizin boyutunu da anlatacak ve bireylerin davranışlarını sorgulamalarına yol açacak etik ve değerler eğitimi derslerinin müfredata eklenmesi gerekli görünmektedir. Bunun yanı sıra post-truth çağla anılan davranışların ne kadarının kişilerin kendilerinde bulunduğunu da soruşturması gerekir. Bu nedenle kendi kanaatlerini doğrulama, özellikle sosyal medyadan bilgi edinirken nasıl davrandıkları gibi hususlarda kişilerin kendilerini Sokrates'in "kendini bil" söylemiyle işaret ettiği gibi ayna karşısına koyarak tartması çözüm arayışı için katkı sunabilecek başlangıç noktası olabilir.

Thinking About the Pandemic Period (Covid-19) with Albert Camus: How Should We Live?

Summary

Ferdi SELİM

Assist. Prof. Dr.

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Sivas, TR

ORCID: 0000-0003-2576-4499

ferdiselim@gmail.com

Introduction

The things that determine the meaning and scope of the post-truth concept are technology, the internet and the latest communication techniques. There have been many issues related to this such as lying, cheating, deception, propaganda, showing material pleasures and self as a basic and moral impulse, information pollution, tampering with reality at certain rates, other alarming actions detected now, which are also criticized before a certain moment; acts that are vilified or shown as faults. Although the internet and other communication techniques have opened the doors of information to the end by turning the world into a huge village, the same technology has primarily transformed to an algorithm that will allow you to confirm your personal tendencies, evidence, and claims, and bring you together with the things you feel good about. A short-term and narrow framed research on any subject will usually lead you to reach information closer to yourself. Still, the results you came across in a study on the topic that interests you or are curious about consists of a heap of information that contains more superficial, unadulterated information and the more serious content of which has not been checked frequently.

Another action to be taken in the post-truth era, where uncertainty and ambiguity is shown as an ideal political situation, fear is heightened and people are wanted to be manipulated accordingly, would be to attack on science. The thesis that there can be innumerable interpretations on every issue, and other related arguments, have become arms aimed at science. It's a phenomenon experienced by those who follow statesmanship more or less that politicians and their advisers use this weapon many times. These serious attacks on public sphere, unfortunately, have become a global crisis much faster with the effect of social media. The unsettling disinformation of scientific knowledge and the cultural situation deepens the conjuncture day by day.

1. The Philosophical Adventure of Truth, Reality and Fact

The concept of truth has always been at the centre of philosophical examination. Beside the facts, the untruths were also determined, and the faults and their reasons were also shown. By emphasizing the errors of reasoning and the misleading of sense data to be obtained from here and how it'll be evaluated have been discussed. Various types of experience, art, science, beliefs and philosophy were evaluated hierarchically. In addition, in all these subject-oriented studies, how to go beyond individual evaluations, the way of thinking that is valid for everyone and appropriate behaviours are investigated (Aristoteles 2006: 1025b19).

When we look at the history of philosophy, it can be said that the concept of truth in ontological and epistemological context is constructed on three different planes or three different eloquency differs partially from each other with the postmodern discourse. In Greek philosophy, where almost of the subjects of epistemology were determined "the fact/truth being or the realm of real beings, thinkable" and "the realm of phenomena, signs and imitations, audible" were clearly separated. As those familiar with philosophical views can guess, the most well-known representative of the first above-described distinctions is Plato's radically proposed distinction between the visible/sensible world where copies and shadows exist, and the world of ideas, where real realities can be thought to exist. Reality can only be obtained with the existence of high-level mental skills such as understanding (*dianoia*) and intellectual understanding (*noesis*), which transcend the experiences of people who try to live without opening their eyes (Platon 2012: 475d, 512c; Cornford 2012: 208). Also, according to philosopher there are three important criteria of true knowledge: a strong justification, accuracy, and an absolute belief in this direction. When these parts are brought together, Plato's famous definition of "justified tru/justified belief" is reached (Plato 2014: 186c). Although this philosophical understanding has been changed a lot, it's an onto-epistemological distinction that is also seen in the modern age. Existential philosophy and related views especially under the leadership of Heidegger, for example in line with the hermeneutic tradition are that the existence and reality aren't clear hidden or covered; and the truth is the explanation of what is hidden, the removal of it from the veil or, in short: openness. It's seen that Heidegger also made a sharp distinction between the truth and reality in this view (Heidegger 2004: 125-129). The third philosophical claim proceeds on onto-epistemological plane of analytic tradition. Accordingly, the distinction about "factually happening" in the world of things hitting senses and "realizing/not actual" in physical world is decisive.

2. The Emergence of the Post-Truth Concept and the World of How It's Evoke

Post-Truth, which is important concepts of the last three decades, has become one of the most used words since 2016, and come to a remarkable position in academic sense. The word, which seemed to describe individual groups or states of exception in the firs dreams, marked a serious crisis with various events that were experienced in public and had a worldwide impact, and operational activity occupied at an usually rapid pace. The development of information technologies, communication structure and speed in this direction are important factors of behaviour. However, since the problem is a human

condition that is complex to be explained by a technical development alone, it must bring with it many aspects. For this reason, the necessity of a philosophical evaluation is too obvious to be discussed.

The following three words are generally used for the term “truth” when meeting the concept of post truth: “truth-fact-real”. Although the word “post” is generally used in the form of “after-behind-beyond”, it would be wrong highlighting such expression here. Although the word partially refers to what happened after the loss of truth, it’s known that it has been put forward to name or comprehend a common behaviour pattern beyond that. Therefore, “after-behind-beyond” doesn’t seem to be an appropriate response. But as stated, these two expressions are never used. In fact, a serious literature has been formed around this choice. To list the preferences are as follows: “Beyond the truth/post-truth/untruth/beyond reality/after reality/untrue/beyond real/after real/unreal”. While the prefix of “post” indicates that something is losing its effect, it also refers to a new situation or stage that is distinct and permanent. This usage also causes to be used as a noun and a noun of the aforementioned situation, which doesn’t show parallelism with the adjective structure grammatically. Some researchers realize this risk and want to cover the concept post-reality/post-truth/post-true. However, this usage has created a world of thought that can cause new confusion aside from clearing up misunderstandings. Because, as stated before, it’s not simple enough to be explained by leaving a part of the word that is meant to be explained with the concept (Llorent 2017: 9; Terzi 2020: 80-86).

Due to difficulties and confusion, the number of intellectuals who use the concept one-on-one without spoiling it’s not few. A few names, such as Lee McIntyre and Yalin Alpaz, agree on the expression “trivialization of truth” instead of post-truth. Although it’s the most appropriate expression in terms of capturing the spirit of the word and being thematic, we consider with caution, its grammatical incompatibility since the word is an adjective and its inability to fully embrace the discussion topics to its narrow content. We propose to use the concept as its in original form to describe the meaning world of concept as its protection with more optimistic expression.

3. History of the Concept and its Use in Eminent Writings.

Tesich, who used the concept for the first time in 1992, explains: Either because it happened right after the Vietnam War, which was full of his own crimes and revelations, and it was very annoying to us, or because Nixon was forgiven too quickly, we escaped from the truth. Truth, however real and vital to our national health, became synonymous with bad news in our minds and we no longer want to hear bad news. We have set our sights on the government to protect us from the truth. (...) The consequences of this were severe. We have become the kind of people that totalitarian monsters can only dream of. Until now all dictators had made great efforts to hide the truth. We were saying by our actions that this effort was no longer needed, that we had developed an internal mechanism by which we could easily deny any truth of the slightest importance. We had decided, very radically, that we wanted to live in a post-truth world of our own free will, indeed as a free people (Tesich 1992: 1).

Oxford dictionaries define the concept as follows: *Conditions relating to or implying that objective facts are not as effective in shaping public opinion as appealing to emotions and personal beliefs*. It's underlined that the "post" suffix here is used to indicate that the truth has fallen into disrepute and lost its importance, rather than to indicate that we are "past" the truth in the temporal sense.

It seems important to examine the meanings given in the prominent texts to show importance of concept, its usage patterns and interaction network. It should be noted that its very difficult to come up with definition can meet this widespread meaning network. Before examining the words or various phrases chosen to meeting word, it should be said that the preferences don't often parallel the fact that the word is an adjective in the original. When the definitions were examined, it was seen that the answers given were more of a name. Using the concept as a book title, Ralph Keyes pointed out that the word has a place in the literature as an adjective with the expression "post-truth era". The fact that the word was then used very closely by other authors is a clear indication of the correctness of this opinion (Keyes 2006).

4. On the Causes of the Post-truth Age

4.1. Cognitive Biases and Ego Defences

This structure is one of the deepest roots that leads to the post-truth era and has not been overcome in both physiological and cognitive development processes. Cognitive biases are claimed to be ingrained in the brains of each of us and proof that we do not act rationally in every process as is thought. It should be noted that the number of studies on this situation, which especially attracts the attention of psychologists, is increasing (McIntyre 2019: 51). The first of these mechanisms can be summarized as "people not inclined to admit that they are wrong because they believe that they are very intelligent beings". According to thesis, which also points a psychological process, the subject is happy or takes pleasure when his assumptions about subject are correct, but when the opposite happens, a serious psychological tension arises. This argument ultimately leads "how can I be very intelligent being and believe something that's not true or untrue?" knotted in the question (McIntyre 2019: 52). The tension in question can push people into a range of behaviours, starting with "ego-defences" and leading a variety of conformity seeking. Festinger points out that during this period, from the moment when the person starts to feel relatively worthless, until he proves himself an important being again, more than eliminating the dissonance, the sense of self-worth is tried to be re-established or preserved (Festinger 1957: 3).

When it comes to cognitive biases, the other case that should be mentioned is the assumption of "seeking social harmony", which is thought to be more dominant than the first case. According to scientists, the mental wish or desire to be compatible with those you are attached to more dominant than personal harmony put forward in first argument. People seek a consensus in this direction as much as, or even more intensely than the consistency between their own opinions.

Cognitive processes such as seeking the truth, being convinced that one has found it, or distinguishing it from others, as can be seen, refer to more complex process than

anticipated. For example, the type of cognitive bias called “source amnesia” is a hassle that can be said to be “accepting information that is heard much and often more quickly when heard at a later time”. According to this form of cognitive conflict, also called the “repetition effect”, a strong tendency to believe in this claim occurs when the source of something that has been read from any source, heard from anywhere or from anyone is not remembered.

Another cognitive difficulty that can keep people from the truth is the cognitive structure of people who start with a final decision on a topic without doing any research. This mechanism also poses a serious threat to a main transition such as post-truth. A directed consciousness, ready to believe in certain thing, more difficult to perceive facts contrary to this opinion than unbiased mind.

4.2. Social Media and Disinformation

The first key indicator associated with the rise of the post-truth situation is social media, understood as a homogeneous technological actor. Once hailed as an empowering democratic force, connecting the world through global connectivity and participation, social media has been increasingly reshaped as a destabilizing entity: reach and accessibility have also created ways in which fake news and other forms of malicious content can spread.”

With the increase in the use of social media, it is easily seen that social networks are involved in the process of producing and disseminating news. News or events that have the potential to affect the masses can go from spark to flame in a very short time. Social media users, who are now involved in the news production process, undoubtedly exercise their right to freedom of thought and expression. Of course, every social media user's news or event is accurate, non-objective, ethical, etc. We can't expect him to share. For this reason, as Rochlin stated, facts and evidence have left their place to personal beliefs and feelings (Rochlin 2017).

5. Science Affected by the Confidence Depression

The harsh criticisms made by intellectuals, including philosophers of science, towards scientific knowledge, the confident attitude of “being a reliable way” from modernity that science can explain an absolute reality has suffered a serious erosion. The loss of power in science after religion and philosophy means there is no trace or root left to understand the world. The picture of new world can now draw as follows, if there is no single valid theory against reality, then all views are equal. As Feyerabend has stated, in democratic and liberal societies, people will now able to determine their preferences according to principles they want. Other fields besides science, alternative medicine techniques, astrology, and divination besides medical science, have had opportunity to coexist. The change in perception of the universe, motion becoming a central phenomenon, even reasonable arguments mean nothing more than a transformation of the “mobile army of metaphors” describing things. It is no longer possible to rank comments in any way, as there is no such principle as “approaching reality” to create hierarchy.

It is necessary to continue the criticism of science without denying the value of science, and its indispensable place in modern life, even by looking for ways to conduct more reliably. Leaving "pure reality or absolute truth" to the monopoly of scientific knowledge will cause serious crises. It should not be overlooked in other fields of knowledge other than scientific knowledge; specific problems cannot be overcome by other disciplines are discussed, and the results obtained here fulfil subjective or social tasks. Leaving human life under the sway of a discipline is also threatening.

Finally, it should be emphasized that the distinction between scientific and non-scientific shouldn't trivialized. It seems dangerous to distinguish between these two discourses based on the perception that they have only a fifty percent equal probability of truth. The global climate crisis, which McIntyre also used in his analysis, and the debates that occupied the agenda of the US media for a long time are the best examples of this situation (McIntyre 2019: 81).

6. How Guilty Is Postmodernism?

It is now taken for granted that postmodernism creates a dispersed and uncertain web of thought. Although there are common characteristics that can be considered as an "anti-essentialist", "anti-foundationalist" and "anti-centrist" thought in which pluralism, difference and contingency are emphasized in many fields such as science, politics, literature, art and philosophy, there is a distinct difference in the methods and tools used in this direction. there is distinction. After the proclamation of the crisis of the legitimacy of knowledge (Lyotard 1990: 14-16), fields including scientific knowledge have undergone a paradigmatic transformation. In this context, the radical stances of the philosophers, who are roughly mentioned together with this view, have been effective in establishing a cause-effect relationship between Postmodernism, which has evolved into a popular way of doing philosophy day by day, and post-truth. This effect, for example, "every claim will be accepted as truth in its own context", "there is no ground on which various views can be reconciled or even compared", "there are incommensurable arguments in every view" and "where every view contains an a priori element and there can be no pure and independent experience". " is explained through theses. Especially the attack on the privileged position of natural sciences is considered dangerous by some names. For example, McIntyre's following statements are clear indications of this concern: "If postmodernists were content with interpreting literary texts, even the symbols behind our cultural behaviours, it would not be a problem, but they were not satisfied with that. Next, they went after the natural sciences." (McIntyre 2019: 120-121). The thinker, who finds the dissemination of the thesis that knowledge is a "social construction" especially disturbing, wants to read the post-truth era on the struggle between people who want to obtain a universal truth and postmodernists, starting with an empirical experience. In fact, McIntyre goes one step further and makes a radical assumption about the nature of this relationship by claiming that "postmodernity is the spiritual father of the post-truth situation" (McIntyre 2019: 264). The famous American thinker, cognitive scientist Daniel Dennett, who has established a similar relationship, has shown postmodern thought and postmodernists directly responsible for the arrival of the post-truth era, during an interview in which he

evaluated postmodern thought and especially the Brexit process, Donald Trump and his policies. Considering the dimensions of the epistemological crisis, Dennett, who made the analogy of "murder" about what was done against the truth, argued that the ironic, cynical and indifferent attitudes of the philosophers listed in this group were really bad (Carole 2017: 9). Maurizio Ferraris, on the other hand, has placed this thought at the source of responsibility by pointing out that the "myth of truth/objectivity" has been overcome with postmodern thought, "perceptions have become more valuable than data", but as postmodernist thinkers have suggested, emancipation has not yet occurred (Ferraris 2014: 3).

It would be wrong to show postmodernism as the cause of the current situation, to say that the experiences stem from a philosophical ground and that philosophers have made serious mistakes in terms of coming to this moment. Even if it is mentioned that there are some thinkers who put forward a theoretical skepticism with its radical dimensions, and the effects of the claims of these names are strong, it can easily be said that the targeted moment is not the current situation. In fact, it should be mentioned that there are articles by some important philosophers in which they express their reservations about the formation of the mental state peculiar to the post-truth age and give serious warnings about this issue. In addition, it should also be investigated how correct it is to think that these people, who do not have any purpose to gain knowledge, know the names or works of the mentioned philosophers.

Conclusion

Truth is a vital element that is sought or must be sought in every age. Ideas such as contingency, relativism, social construction, endless interpretation and decentralization seem to have created chaos rather than freedom. For example, even the discussion about whether statistical data about a subject or how one feels about it is more important is sufficient to understand the extent of the pains and aftereffects of the post-truth era. In addition, such attitudes cannot be called bullshit because people have been able to implement a series of actions that follow, such as spreading their opinions quickly and influencing others.

The spirit of the post-truth age takes place as a new formula for dictating the practice of various forms of domination and forms of ideological superiority to lesser groups by directly attacking political life. The dynamic of political functioning in democratic societies passes through the knowledge level of the people. Only the decisions of a community that can make its choices properly can be taken seriously and put into practice. In this regard, it should be ensured that the right information flow and a certain public transparency are established. It should be reminded again that the media should act consciously and act responsibly about journalism. Social media constitutes an important information network, but it has become a serious threat in terms of bringing unconfirmed information into circulation and manipulating public perception as it is discussed throughout the text. In order to use this medium for its benefits, it is necessary to increase the literacy of users towards the digital world. In addition, the reactions of conscious users may cause news producers to spruce up themselves. Otherwise, the disappearance of the line between news and opinion brings with it a serious crisis.

In the post-truth age, the problem is more moral than epistemological. People are not aware of what the truth is, or at least that there is something negative about their assumptions, but they deliberately choose this way. A person who deliberately lies and bends the truth is aware of the truth. An honest person, on the other hand, has adopted the principle of expressing what he believes and taking action according to his strong justifications in this direction. But the bending of the truth also poses serious problems for honest people.

KAYNAKÇA | REFERENCES

- Aristoteles (2006). *Metafizik*. (çev. A. Arslan). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Aristoteles (2007). *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*. (çev. O. Özgül). İstanbul: Say Yayınları.
- Asch, S. E. (1955). Opinions and Social Pressure. *Scientific American*, N/V. 193, 31-35.
- Asch, S. E. (1956). Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority. *Psychological monographs: General and Applied*, 70(9),1.
- Bacon, R. (1900). *Opus Maius*. (çev. J. H. Bridges). Oxford.
- Baç, M. (2021). Hakikatin Savuşturulması, Ötelenmesi ve Geri Dönüşü Üzerine. *Pasajlar, Post-Truth Çağı*. 4, 17-35.
- Bagdikian, B. H. (2004). *The New Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.
- Ball, J. (2017). *Post-truth: how bullshit conquered the World*. UK: Biteback Publishing.
- Bernays, E. (1928). *Propaganda*, New York: H. Liveright.
- Boney, N. (2018). *After the Fact: The Erosion of Truth and the Inevitable Rise of Donald Trump*. New York: Prometheus Books.
- Carole, C. (2017). I begrudge every hour I have to spend worrying about politics. *The Guardian*. Erişim Tarihi: 20.03.2019 (<https://www.theguardian.com/science/2017/feb/12/daniel-dennett-politics-bacteria-bach-back-dawkinstrump-interview>).
- Chen, T. (2017). Is postmodernism to blame for post-truth? *Philosophy Talk*. Erişim Tarihi: 05.08.2022. (<https://www.philosophytalk.org/blog/postmodernism-blame-post-truth>).
- Cornford, F. M. (2012). *Platon'un Bilgi Kuramı*. (Çev. A. Cevizci). Gündoğan Yayınları.
- Debord, G. (2012). *Gösteri Toplumu*. (Çev. A. Emekçi & O. Taşkent). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Dunning, D. (2005). *Self-insight, roadblocks and detourson the path to knowing thyself*. Newyork: Psychology Press.
- Dunning, D., Heath, C., Suls, J. M. (2004). Flawed Self-Assessment Implications for Health, Education, and theWorkplace. *Psychological Science In The Public Interest*, 5(3), 69-107.
- Eagleton, T. (1999). *Postmodernizmin Yanılsamaları*. (Çev. M. Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Feldman, R. (2009). *The Liar in Your Life, The Way to Truthful Relationships*. New York: Hachette Book Group.
- Ferraris, M. (2014). *Manifesto of new realism* . (Trans. Sarah De Sanctis). USA: State University of New York Press.

- Festinger, L.A. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford, Cal.: Stanford University Press.
- Feyerabend, P. (1991). *Özgür Bir Toplumda Bilim*. (Çev. A. Kardan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Feyerabend, P. (1996). *Yönteme Karşı*. (Çev. E. Başer). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2001). *Kendini Bilmek*. (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Om Yayınevi.
- Foucault, M. (2003). *Cinselliğin Tarihi*. (Çev. H. U. Tanrıöver). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2015). *Öznenin Yorumbilgisi*. (Çev. F. Keskin). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *Özne ve iktidar*. (Çev. F. Keskin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Guthrie, W.K.C. (1971). *The Sophist*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Han, B. C. (2015). *The Transparency Society*. (Trans. E. Butler). California: Stanford University Press.
- Heidegger, M. (2004). Hakikatin Özü Üzerine (çev. N. Aday). *Tezkire Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi*, 36-37, 125-148.
- Heywood, A. (2004). *Political Theory an Introduction*. London: Palgrave Macmillan.
- Hume, D. (1739). *A Treatise of Human Nature*. Oxford: Clarendon Press.
- Hyvönen, M. (2018). As a matter of fact: journalism and scholarship in the post-truth era. (ed. Michael A. Peters vd.) *Post-Truth, Fake News Viral Modernity & Higher Education* (p. 121-133). Singapur: Springer
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2006). *Yeni İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kahneman D., Tversky, A. (1974). Judgement Under Uncertainty: Heuristics and biases. *Science*. 185(4157), 1124-1131.
- Kant, I. (2002). *Theoretical Philosophy After 1781*. (Ed. H. Allison & P. Heat). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kakutani, M. (2019). *Hakikatin Ölümü, Trump Çağında Yalancılık Sanatı*. (Çev. C. Mizrahi). İstanbul: Doğan Kitap.
- Keyes, R. (2006). *The Post-truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. US: St. Martin's Publishing Group.
- Keyes, R. (2019). *Hakikat Sonrası Çağ, Günümüz Dünyasında Yalancılık ve Aldatma*. (Çev. D. Özçetin). Ankara: Delidolu Yayınları.
- Kuhn, T. S. (1995). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. (Çev. N. Kuyaş). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kuhn, T. S. (2008). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. (Çev. N. Kuyaş). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Kruger, J. & Dunning, D. (1999). Unskilled And Unaware Of It: How Difficulties In Recognizing One's Own Incompetence Lead To Inflated Self-Assessments. *Journal Of Personality And Social Psychology*. 77(6), 1121-1134.

Lakatos, I. (2014). *Bilimsel Araştırma Programlarının Metodolojisi*. (Çev. D. Uygun) İstanbul: Alfa Yayınları.

Lambeth, E. B. (1998). Public Journalism As A Democratic Practice. *Assessing Public Journalism*. (Ed. Lambeth, Edmund B. Philip E. Meyer and Esther Thorson), Columbia and London: University of Missouri Press.

Llorente, A, J. (2017). The post-truth era: reality vs. perception. *UNO*, N. 27, 8-10.

Locke, J. (2004). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. (Çev. V. Hacıkadiroğlu). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

Lyotard, J. F. (1990). *Postmodern Durum*. (Çev. A. Çiğdem). İstanbul: Arı Yayınları.

Megill, A. (1998). *Aşırılığın Peygamberleri*. (Çev. T. Birkan). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

McIntyre, L. (2018). *Post-truth*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

McIntyre, L. (2019). *Hakikat Sonrası*. (Çev. M. F. Biçici). İstanbul: Tellekt.

Milgram, S. (1963). Behavioral Study of Obidence. *Journal of Abnormal and Psychology*. 67(4), 371-378.

Milgram, S. (1965). Liberating Effects of Group Pressure. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1 (2), 127-134.

Newman, S. (2006). *Bakunin'den Lacan'a Anti-Otoriteryanizm ve İktidarın Altüst Oluşu*. (Çev. K. Kızıltuğ). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

O'Connor, D. J. (1975). *The Correspondence Theory of Truth*. London: Hutchison.

Platon (2002). *Devlet*. (Çev. S. Eyuboğlu & M. A. Cimcoz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Platon (2014). Theaitetos (çev. M. Gökberk). *Diyaloglar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ramsey, F. P. (1927). Facts and Propositions. *Aristotelian Society Supp*. 7(1), 153-170.

Rorty, R. (1979). *Philosophy and The Mirror of Nature*. New Jersey: Princeton University Press.

Rorty, R. (1995). *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schindler, S. (2020). The Task of Critique in Times of Post-truth Politics. *Review of International Studies* Review of international Studies, 46 (3), 376-394.

Şerif M., Şerif, C. W. (2006). Sosyal Normların Oluşumu ve Otokinetik Etki Deneyi (çev. M. Atakay & A. Yavuz). *Otoriteryen Kişilik*. İstanbul, 127-187.

Terzi, A. (2020). Post-Truth Kavramı ve Türkçe Karşılıkları Üzerine. *Türk Dili*. S. 820, s. 80-86.

Tesich, S. (1992). *A Government of Lies*. The Nation.

Tesich, S. (2021). Yalanlar Rejimi (çev. E. E. Ercan). *Cogito, Hakikat Sonrası*. 104, 23-29.

Virilio, P. (2003). *Enformasyon Bombası*. (Çev. İ. K. Şahin). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Wason, P. C. (1960). On the Failure to Eliminate Hypotheses in a Conceptual Task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 12, 129-140.

Wittgenstein, L. (2000). *Felsefi Soruşturmalar*. (Çev. D. Kanıt). İstanbul: Küyerel Yayınları.

Word of The Year. Erişim Tarihi: 09.07.2022 (<https://languages.oup.com/word-of-the-year>)

Zarzalejos, J. A. (2017) Communication, Journalism And Fact-Checking. *UNO*. N. 27, 11-13.

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/posttruth> (Erişim Tarihi: 21.02.2022)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/zuckerberg-ozur-diledi/1153990#:~:text=Zuckerberg%20yalan%20haberler%20se%C3%A7imle re%20etkiler,%C3%B6z%C3%BCr%20dilerim.%22%20ifadesini%20kulland%C4%B1>. (Erişim Tarihi: 09.03.2022)

<https://www.ensonhaber.com/teknoloji/facebook-algoritmasi-ofke-ve-yalan-haberleri-destekliyor> (Erişim Tarihi: 09.03.2022)

<https://evrimagaci.org/semantik-doygunluk-ve-donusum-etkisi-ust-uste-cok-defa-tekrar-edilen-kelimeler-neden-anlamini-yitiriyor-veya-anlam-degistiriyor-3761>. (Erişim Tarihi: 19.02.2023)

<https://www.mepanews.com/yaniltici-gerceklik-etkisi-surekli-tekrar-etmek-yalanin-dogru-kabul-edilmesine-neden--29751h.htm> (Erişim Tarihi: 19.02.2023)